

تفاسیر و مفسران شیعه

مؤلفان

دکتر سید محمد شفیعی

دکتر فضل الله صلواتی

انتشارات اطلاعات

تهران - ۱۳۹۱

سرشناسه: شفیعی، سید محمد، ۱۲۹۹-۱۳۶۷
 عنوان و نام پدیدآور: تفاسیر و مفسران شیعه / مؤلفان سید محمد شفیعی، فضل الله صلواتی
 مشخصات نشر: تهران: اطلاعات، ۱۳۹۱
 مشخصات ظاهری: ۶۵۶ص: مصور
 شابک: 978-964-423-888-8
 وضعیت فهرست نویسی: فیا
 یادداشت: کتابنامه
 موضوع: تفاسیر شیعه - تاریخ
 موضوع: مفسران شیعه - سرگذشتنامه و کتابشناسی
 شناسه افزوده: صلواتی، فضل الله، ۱۳۱۷-
 شناسه افزوده: مؤسسه اطلاعات
 رده بندی کنگره: ۱۳۹۱ ۷ت ۷ش / ۹۲ BP
 رده بندی دیویی: ۲۹۷/۱۹
 شماره کتابشناسی ملی: ۲۸۵۰۱۵۸

انتشارات اطلاعات

تهران: خیابان میرداماد، خیابان نفت جنوبی، روزنامه اطلاعات، شماره پستی ۱۵۳۹۹۵۲۱۱۱
 تلفن: ۲۹۹۹۳۲۵۵-۶
 تلفن دفتر توزیع و فروش: ۲۹۹۹۳۲۴۲-
 فروشگاه مرکزی: بزرگراه حقانی، روبروی ایستگاه مترو، ساختمان روزنامه اطلاعات، تلفن ۲۹۹۹۳۲۸۶
 فروشگاه شماره (۱): خیابان انقلاب اسلامی، روبروی دانشگاه تهران، تلفن: ۶۶۴۶۰۷۲۲

تفاسیر و مفسران شیعه

مؤلفان: دکتر سید محمد شفیعی - دکتر فضل الله صلواتی

ویراستار: انسان فاروقی
 حروف نگار: فرحناز تیکتاش
 طراح جلد: رضا گنجی
 حروف نگاری، چاپ و صحافی: مؤسسه اطلاعات
 چاپ اول: ۱۳۹۱
 شماره گان: ۲۱۰۰ نسخه

قیمت: ۲۰۰۰ تومان

شابک: ۸ - ۸۸۸ - ۴۲۳ - ۹۶۴ - ۹۷۸
 ISBN: 978-964-423-888-8

Printed in Iran همه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

فهرست مطالب

۲۹	پیشگفتار.....
۳۳	اشاره‌ای به زندگانی استاد دکتر سید محمد شفیع.....
۴۱	تذکراتی برای خوانندگان محترم.....
۴۳	مقدمه استاد دکتر سید محمد شفیع.....
۴۹	مبحث اول: محمد و قرآن.....
۵۱	فصل اول / پیغمبر اسلام (ص).....
۵۳	فصل دوم / اوضاع مکه.....
۶۰	فصل سوم / ابتدای بعثت.....
۶۳	فصل چهارم / کیفیت نزول وحی.....
۶۵	فصل پنجم / اولین آیه‌ای که بر پیامبر (ص) نازل شد.....
۶۷	مبحث دوم: تاریخ قرآن.....
۶۹	فصل اول / دوره‌های نزول قرآن.....
۷۱	فصل دوم / نویسندگان قرآن.....
۷۳	فصل سوم / جمع‌آوری قرآن.....
۷۶	فصل چهارم / تاریخ و محل نزول سوره قرآن.....
۸۵	فصل پنجم / قرآن در زمان خلفای راشدین.....
۸۹	فصل ششم / اعراب و نقطه‌گذاری در قرآن.....
۹۲	فصل هفتم / اصطلاحات قرآن.....

۹۵	فصل هشتم / خط و زبان قرآن.....
۹۸	فصل نهم / قرائت قرآن.....
۱۰۱	فصل دهم / قاریان قرآن.....
۱۰۵	فصل یازدهم / اسامی قرآن و معانی آن.....
۱۰۷	مبحث سوم: تفسیر قرآن.....
۱۰۹	فصل اول / علم تفسیر.....
۱۱۳	فصل دوم / تفسیر و تأویل.....
۱۱۶	فصل سوم / علم تفسیر و غرض و فایده آن.....
۱۱۸	فصل چهارم / آغاز علم تفسیر.....
۱۲۱	فصل پنجم / فرق مختلف اسلامی.....
۱۳۹	مبحث چهارم: تفسیرها و مفسران شیعه در طول تاریخ.....
۱۴۱	تفسیرها و مفسران قرن اول هجری.....
	حضرت علی بن ابی طالب علیه السلام / ۱۴۲: تفسیر ابن عباس «تنویر المعباس» / ۱۴۳: عبدالله بن مسعود /
	۱۴۴: جابر بن عبدالله انصاری / ۱۴۴: تفسیر ابن بن کعب «فضائل القرآن» / ۱۴۴: زید بن ثابت انصاری /
	۱۴۴: امام حسن مجتبی (ع) و امام حسین (ع) / ۱۴۴
۱۴۶	تفسیرها و مفسران تابعین.....
	میثم تمار / ۱۴۷: ابوالاسود دونلی / ۱۴۸: سعید بن جبیر / ۱۴۸: مجاهد بن جبر مکی (ابوالحجاج) / ۱۴۸:
	عکرمه (مولی ابن عباس) / ۱۴۹: عطاء بن ابی رباح مکی / ۱۴۹: طاروس بن کیسان یمانی / ۱۴۹: ابوصالح
	میزان البصری / ۱۴۹: «تفسیر علقمه» / ۱۵۰: «تفسیر ابوالعالیه رفیع» / ۱۵۰
۱۵۱	تفسیرها و مفسران قرن دوم هجری.....
	«آیات الاحکام» / ۱۵۱: «تفسیر ابان بن تغلب بن رباح» / ۱۵۲: «تفسیر ابن اسباط» / ۱۵۲: «تفسیر مقاتل» / ۱۵۲:
	«تفسیر ابی بصیر» / ۱۵۳: «تفسیر ابن ابی هند» / ۱۵۳: «تفسیر ابی الجارود» / ۱۵۳: «تفسیر ابو حمزه ثمالی» /
	۱۵۴: «تفسیر سدی کبیر» / ۱۵۴: «تفسیر بطائنی» / ۱۵۴: «تفسیر ابی جناده ساری» / ۱۵۵: «تفسیر جابر
	بن زید جعفی، تابعی» / ۱۵۵: «تفسیر جابر بن حیان» / ۱۵۵: «تفسیر ابن ابی زیاد سکونی» / ۱۵۵: «تفسیر
	ابن الصلت قمی» / ۱۵۵: «تفسیر سوره یس، ابن خطاب» / ۱۵۶: «تفسیر هشام بن سالم» / ۱۵۶: «تفسیر
	ابوعلی و هب بن حفص» (المتوف) / ۱۵۶: «تفسیر مُنْخَل» / ۱۵۶: «تفسیر حسن بن واقد مروزی» / ۱۵۶:
	«تفسیر منسوب به حضرت صادق (ع)» / ۱۵۷: «تفسیر زیات» / ۱۵۷: «تفسیر عطیه عوفی» / ۱۵۷: «تفسیر
	اعراب القرآن رواسی» / ۱۵۸: «تفسیر غریب القرآن» / ۱۵۸: «تفسیر عاصم بن بهدله اسدی کوفی» / ۱۵۹:
	«تفسیر یحیی بن یعمر عدوانی» / ۱۵۹: «تفسیر ابن ابی شعبه حلبی» / ۱۵۹: «تفسیر زید بن اسلم عدوی» /
	۱۵۹: «تفسیر فضیل بن یسار بصری» / ۱۵۹: «تفسیر سلیمان بن مهران اعمش» / ۱۵۹: «تفسیر فضیل بن

زبیر رسانی/ ۱۵۹؛ «تفسیر محمد بن فرات/ ۱۵۹؛ «تفسیر عبدالرحمان بن کثیر هاشمی/ ۱۵۹؛ «تفسیر معلى بن محمد بصرى/ ۱۵۹؛ «تفسیر محمد بن خالد برقى/ ۱۵۹؛ «تفسیر محمد بن مروان، سدى صغير/ ۱۵۹؛ «تفسیر على بن حمزه كسانى/ ۱۶۰؛ «تفسیر سفیان بن عُیَیْنه هلالى/ ۱۶۰؛ «تفسیر هشام بن حکم شیبانى/ ۱۶۰؛ «تفسیر دارم بن قبیصه دارمى/ ۱۶۰؛ «تفسیر ابو محمد سعید مخزومى/ ۱۶۰؛ «تفسیر قتاده/ ۱۶۰؛ «تفسیر الاحمسی/ ۱۶۰؛ «تفسیر ابو عبدالله زید/ ۱۶۰؛ «تفسیر التحریف و التبديل/ ۱۶۰؛ «تفسیر ابو مریم عبدالغفار انصاری/ ۱۶۰؛ «تفسیر معانى القرآن/ ۱۶۰؛ «تفسیر احمد بن صبیح اسدى كوفى/ ۱۶۱؛ «تفسیر ابى رَوَّح، عطیة بن حارث همدانى كوفى/ ۱۶۱

تفسیرها و مفسران قرن سوم هجرى ۱۶۲

«تفسیر ابن ابى نعیم/ ۱۶۲؛ «تفسیر ابن فضال کبیر/ ۱۶۲؛ «تفسیر ابن فضال صغير/ ۱۶۲؛ «تفسیر ابن محبوب/ ۱۶۳؛ «تفسیر ابن مهزیار/ ۱۶۳؛ «تفسیر ابن وضّاح/ ۱۶۳؛ «تفسیر ابو حنیفه دینورى/ ۱۶۴؛ «تفسیر العسکرى (ع)/ ۱۶۴؛ «تفسیر برقى (کبیر)/ ۱۶۷؛ «تفسیر قرآن العظیم/ ۱۶۸؛ «تفسیر اعراب القرآن میرد/ ۱۶۸؛ «تفسیر یونس بن عبدالرحمن/ ۱۶۸؛ «تفسیر مازنى/ ۱۶۸؛ «تفسیر فراء/ ۱۶۹؛ «تفسیر صابونى/ ۱۶۹؛ «تفسیر قفصى/ ۱۶۹؛ «تفسیر برقى (صغیر)/ ۱۶۹؛ «تفسیر معلى/ ۱۷۰؛ «تفسیر فضل بن شاذان/ ۱۷۰؛ «تفسیر خطیب ابوالحسن، محمد (حارثى)/ ۱۷۰؛ «تفسیر خزاره/ ۱۷۰؛ «تفسیر شیخ احمد قمى/ ۱۷۰؛ «تفسیر ابى روى/ ۱۷۱؛ «تفسیر غاضرى/ ۱۷۱؛ «تفسیر یقطینى/ ۱۷۱؛ «تفسیر مظفر همدانى/ ۱۷۱؛ «تفسیر حسین بن سعید/ ۱۷۲؛ «تفسیر عیاشى/ ۱۷۲؛ «تفسیر ابن همام صنعانى/ ۱۷۳؛ «تفسیر ابن عبدک/ ۱۷۳؛ «تفسیر اسفرائینى/ ۱۷۴؛ «تفسیر اسماعیل سکونى/ ۱۷۴؛ «تفسیر هشام بن محمد صائب کلبى/ ۱۷۴؛ «تفسیر محمد بن عمر باقلى/ ۱۷۴؛ «تفسیر ابن ابى عمیر/ ۱۷۴؛ «تفسیر بطائنى/ ۱۷۴؛ «تفسیر حسن بن سعید اهوازى/ ۱۷۲؛ «تفسیر ابن اوره قمى/ ۱۷۴؛ «تفسیر سلمة بن خطاب/ ۱۷۴؛ «تفسیر منسوب به امام هادى (ع)/ ۱۷۵؛ «تفسیر حری/ ۱۷۵؛ «تفسیر سعد بن عبدالله اشعرى/ ۱۷۵؛ «تفسیر حسن بن موسى نوبختى/ ۱۷۵؛ «تفسیر فضل القرآن صفار/ ۱۷۵؛ «تفسیر صفی/ ۱۷۵؛ «تفسیر حسان رازى/ ۱۷۵؛ «تفسیر حارثى/ ۱۷۵؛ «تفسیر ابى جناده سلولى/ ۱۷۵؛ «تفسیر ثواب القرآن/ ۱۷۵؛ «المصابیح فیما نزل من القرآن فی اهل بیت (ع)/ ۱۷۵؛ «الای التى نزلت فی اقوام باعیانهم/ ۱۷۵؛ «تفسیر کندی/ ۱۷۶؛ «تفسیر ابن اسباط/ ۱۷۶؛ «جامع التفسیر/ ۱۷۶؛ «تفسیر ابن الصلت/ ۱۷۶؛ «تفسیر ثواب القرآن/ ۱۷۶؛ «تفسیر ابو محمد اهوازى/ ۱۷۶؛ «القرأت/ ۱۷۶ یا «تفسیر التنزیل و التحریف/ ۱۷۶؛ «تفسیر محمد بن العباس/ ۱۷۶؛ «تفسیر ابو مسعود رازى/ ۱۷۶

تفسیرها و مفسران قرن چهارم هجرى ۱۷۷

«تفسیر آیات الاحکام/ ۱۷۷؛ «تفسیر ابن ابى الثلج/ ۱۷۷؛ «تفسیر ابن بابویه/ ۱۷۸؛ «تفسیر شیخ صدوق/ ۱۷۸؛ «جامع الکبیر/ ۱۷۸؛ «تفسیر جلودى/ ۱۷۸؛ «تفسیر ابى زید بلخى/ ۱۷۸؛ «تفسیر ابن ولید/ ۱۷۹؛ «تفسیر طبرى/ ۱۷۹؛ «تفسیر ابوعلی فارسی/ ۱۸۰؛ «تفسیر ابوالفرج نهروانى/ ۱۸۱؛ «تفسیر فرات بن ابراهیم

بن فرات کوفی/ ۱۸۱؛ «تفسیر شریف ابوالقاسم»/ ۱۸۲؛ «تفسیر اطروش»/ ۱۸۲؛ «تأویل الآيات
استرآبادی»/ ۱۸۲؛ «تفسیر علی بن ابراهیم قمی» (عربی)/ ۱۸۳؛ «تفسیر غریب القرآن سجستانی» (عربی)/
۱۸۴؛ «تفسیر قتیبه»/ ۱۸۵؛ «تفسیر رمانی»/ ۱۸۵؛ «تفسیر دیلمی»/ ۱۸۵؛ «تفسیر ابی منصور صرام»/ ۱۸۵؛
«تفسیر نعمانی»/ ۱۸۶؛ «تفسیر محمد بن بحر اصفهانی»/ ۱۸۶؛ «تفسیر الخصائص ابن دؤل قمی»/ ۱۸۶؛
«تفسیر ابن جتی»/ ۱۸۶؛ «تفسیر ابوسهل، اسماعیل بن علی نوبختی»/ ۱۸۷؛ «تفسیر غریب القرآن»/ ۱۸۷؛
«تفسیر عدوی»/ ۱۸۷؛ «تفسیر شلمغانی»/ ۱۸۷؛ «تفسیر سُبَیْی»/ ۱۸۸؛ «تفسیر الشامل صولی»/ ۱۸۸؛
«تفسیر محمد بن احمد بن عبدالله صفوانی»/ ۱۸۸؛ «تفسیر ابو حسیب»/ ۱۸۸؛ «تفسیر محمد بن الحسن
الشیبانی»/ ۱۸۸؛ «تفسیر محمدجعفر قمی»/ ۱۸۸؛ «تفسیر ذکرالمجاز من القرآن» یا «تفسیر مراغی»/
۱۸۸؛ «اعجاز القرآن»/ ۱۸۸؛ «التزیه و ذکر متشابه القرآن» یا «تفسیر نوبختی»/ ۱۸۸؛ «تفسیر کعبی»/ ۱۸۸؛
«ثواب القرآن»/ ۱۸۸؛ «تفسیر الطارقیه» یا «اعراب ثلاثین سورة من القرآن الکریم»/ ۱۸۹؛ «امثال القرآن»/
۱۸۹؛ «جامع التأویل»/ ۱۸۹؛ «تفسیر القرآن کوفی زیدی»/ ۱۸۹؛ «الایانه عن مذهب اهل العدل» بحجج
من القرآن و العقل/ ۱۸۹؛ «تفسیر قرآن مطهر»/ ۱۹۰؛ «التنبیه علی حروف المصحف»/ ۱۹۱

تفسیرها و مفسران قرن پنجم هجری..... ۱۹۲

«تفسیر ابن حُجَّام» یا «ابن حُجَّام»/ ۱۹۲؛ «تفسیر ابن صبیح»/ ۱۹۳؛ «التيان شيخ طوسی»/ ۱۹۳؛ «تفسیر
ابوالفتح دیلمی»/ ۱۹۴؛ «اعراب القرآن»/ ۱۹۴؛ «تفسیر نیشابوری» (بسیط - وسیط - وجیز)/ ۱۹۵؛ «تفسیر
نجاشی»/ ۱۹۶؛ «التفصیل الجامع، علوم التنزیل»/ ۱۹۶؛ «تفسیرهای سید رضی»/ ۱۹۶؛ «تفسیرهای
سیدمرتضی»/ ۱۹۷؛ «الپستان فی تفسیر القرآن»/ ۱۹۸؛ «تفسیرهای شیخ الرئيس ابوعلی سینا»/ ۱۹۸؛
«تفاسیر ابن سینا»/ ۱۹۹؛ «تفسیرهای شیخ مفید»/ ۱۹۹؛ «تفسیر ابوعلی جعفری»/ ۱۹۹؛ «تفسیر فارسی
(عرفانی) منسوب به خواجه عبدالله انصاری»/ ۲۰۰؛ «تفسیر امام ابوالقاسم قشیری»/ ۲۰۱؛ «البيان فی
تأویلات القرآن»/ ۲۰۱؛ «الناسخ و المنسوخ» (عربی)/ ۲۰۱؛ «کفایة التفسیر» (عربی)/ ۲۰۱؛ «تفسیر اعجاز
القرآن»/ ۲۰۲؛ «مختصر التفاسیر»/ ۲۰۲؛ «حقایق التفسیر»/ ۲۰۲؛ «تفسیر المصابیح و خصائص القرآن»/
۲۰۲؛ «تفسیر عرائس المجالس»/ ۲۰۲؛ «تفسیر پاک»/ ۲۰۲؛ «تفسیر کبرج»/ ۲۰۲؛ «تفسیر کنزالفوائد
کراجکی»/ ۲۰۲؛ «قرآن مترجم خطی»/ ۲۰۲؛ «ترجمه و تفسیر قرآن منور»/ ۲۰۲؛ «تفسیر الحدائق»/
۲۰۳؛ «تفسیر التعذیب»/ ۲۰۳؛ «تفسیر مظفر حمدانی»/ ۲۰۳؛ «ما نُزِّل من القرآن فی امیرالمؤمنین علی
علیه السلام»/ ۲۰۳؛ «تفسیر المسند للقرآن»/ ۲۰۴؛ «دُرّة تنزیل» در آیات متشابه / ۲۰۴

تفسیرها و مفسران قرن ششم هجری..... ۲۰۵

«آیات الاحکام قطب راوندی»/ ۲۰۵؛ «تفسیر ابن کِبَال» (ابن کال)/ ۲۰۶؛ «مختصر التبیان» «المنتخب من
تفسیر القرآن و النکت المستخرجة من کتاب التبیان»/ ۲۰۶؛ «التنویر فی التفسیر» فُتال نیشابوری/ ۲۰۶؛
«البيان فی تفسیر القرآن»/ ۲۰۷؛ «متشابهات القرآن»/ ۲۰۷؛ «روض الجنان و روح الجنان» ابوالفتح رازی
/ ۲۰۷؛ «البصائر فی التفسیر» (فارسی)/ ۲۱۰؛ «تفسیر جامع العلوم باقولی»/ ۲۱۲؛ «تفسیر عن الصادقین»/

۲۱۲: «تفسير حافظ، محمد بن مؤمن نيشابورى» / ۲۱۲: «تفسير راوندی» / «الكافي» / ۲۱۲: «مجمع البيان» طبرسى (عربى) / ۲۱۲: «جامع التفسير» / ۲۱۷: «تفسير ابن خطيب تبریزی» / ۲۱۷: «تفسير اهل البيت» / ۲۱۸: «غرائب التفسير و عجائب التأويل» / ۲۱۸: «تفسير مفاتيح الاسرار و مصابيح الارباب» / ۲۱۸: «تفسير اسئلة القرآن بيهقى» / ۲۱۸: «ترجمه و تفسير قرآن رى» / ۲۱۸: «تفسير التبيان، نشوان حميرى» / ۲۱۸: «مفتاح التفسير برهان الدين ابى الخير حمدانى» / ۲۱۸: «معالم التنزيل» يا «تفسير فراء» / ۲۱۸: «تفسير ابن ابى رندقه» / ۲۱۸: «قصص الانبياء» / ۲۱۹: «تفسير ابن طيفور» يا «عين المعانى فى تفسير السبع المثانى» / ۲۱۹

تفسيرها و مفسران قرن هشتم هجرى ۲۲۰

«تفسير سورة فاتحه» يا «ترجمة الاسرار» / ۲۲۰: «شواهد القرآن» / ۲۲۰: «تفسير فاتحه» (عربى) / ۲۲۰: «تفسير الآيات الباهرات اسرارآبادى» / ۲۲۱: «تفسير مجمع البحرين نيريزى» / ۲۲۱: «التبيان فى تفسير القرآن عبدالله يمنى» / ۲۲۱: «نهم البيان عن كشف معانى القرآن شيانى» / ۲۲۱: «البيان فى الناسخ و المنسوخ صدى» / ۲۲۱: «الاشارات فى تفسير الآيات، نجم الدين دايه» / ۲۲۱: «تفسير بديع القرآن عبدالمعظيم» / ۲۲۱: «تفسير ياقوتة الصراط» / ۲۲۱: «تفسير الناسخ و المنسوخ بغدادى» / ۲۲۲: «تفسير سعد السعود للنفوس المنضود، سيد ابن طوس» / ۲۲۲: «تفسير نقدالتنزيل خواجه نصير طوسى» / ۲۲۲: «تفسير البيان الكاشف عن معانى القرآن نجرانى» / ۲۲۲: «تفسير ابوالقاسم بهاء الدين ديلمى» / ۲۲۲: «المنهج القويم فى شرح القرآن العظيم، البناء» / ۲۲۲: «الفحص و البيان عن اسرار القرآن» / ۲۲۲: «خصائص الوحي المبين» / ۲۲۲: «عراس البيان فى حقايق القرآن» / ۲۲۳: «جنة الناظر و جنة المناظر» / ۲۲۳: «نزول القرآن فى شأن امير المؤمنين (ع)» / ۲۲۳

تفسيرها و مفسران قرن هشتم هجرى ۲۲۴

«تفسير ابن متوج بحراني» / ۲۲۴: «دُرُ النظم فى فضائل القرآن و الذكر الحكيم» (عربى) / ۲۲۴: «تفسير رشيدى» / ۲۲۵: «تبيان در تفسير قرآن» / ۲۲۵: «تفسير سورة فاتحه» / ۲۲۵: «التأويلات» / ۲۲۵: «تأويل الآيات» يا «التأويلات كاشانى» (عربى) / ۲۲۶: «تفسير بحرالاصدف» / ۲۲۶: «تفسير ايضاح المخالفه» / ۲۲۶: «تفسير مرقانى» / ۲۲۷: «تفسير القرآن» / ۲۲۷: «تفسير نظام الدين نيشابورى» / ۲۲۸: «فتح المنان فى تفسير القرآن قطب شيرازى» / ۲۲۹: «نسخه تفسير قرآن» / ۲۲۹: «تفسير التفسير بناكى» / ۲۲۹: «المنهج القويم فى تفسير القرآن الكريم صنعانى» / ۲۲۹: «تفسير اربع سورة» / ۲۲۹: «لسان التنزيل» / ۲۲۹: «تحفة الاشراف فى كشف غوامض الكشاف» / ۲۳۰: «تفسير بيان الجراف، نيلى» / ۲۳۰: «الناسخ و المنسوخ على بن شهاب حمدانى» / ۲۳۰: «تفسير كمال الدين ابن العتاقى» / ۲۳۰: «التيسير فى التفسير حسن زيدى صنعانى» / ۲۳۰: «تفسير القرآن الكريم مفلح» / ۲۳۰: «تفسير ديلمى» / ۲۳۰: «مدارج السالكين» / ۲۳۰: «تفسير ديلمى زيدى» / ۲۳۱: «تفسير المحيط الاعظم» / ۲۳۱: «تفسير قرآن» محمود اصفهانى / ۲۳۱

تفسيرها و مفسران قرن نهم هجرى ۲۳۲

«تفسير كبير ابن متوج» / ۲۳۲: «تفسير ابن عباس موسوم به تنوير المقياس» / ۲۳۳: «تفسير سورة توحيد»

/ ٢٣٤: «تفسير طيفور» / ٢٣٥: «تبصير الرحمن» (عربی) / ٢٣٥: «آيات الاحكام» يا «كنز العرفان» / ٢٣٦: «آيات الاحكام» يا «معارج السؤل و مدارج المأمول» / ٢٣٧: «تفسير فارسي» / ٢٣٧: «حاشيه بر بياضی» (عربی) / ٢٣٧: «تفسير عيون التفسير» (عربی) / ٢٣٧: «الذّر الثمين» (تفسير بانصد آيه در شأن حضرت علي(ع)) / ٢٣٩: «تفسير القرآن الكريم أنسى» / ٢٣٩: «تفسير الثمرات اليانعه ثلاثي يميني» / ٢٤٠: «آيات الاحكام» / ٢٤٠: «تفسير القرآن الكريم حسنى يميني» / ٢٤٠: «عمدة الراسخ فى معرفة المنسوخ و الناسخ» / ٢٤٠: «شفة العليل فى شرح خمس مائة آية من التنزيل» / ٢٤٠: «زبدة البيان فى تلخيص مجمع البيان بياضى» / ٢٤٠: «الطريقة الواضحه فى اسرار الفاتحه» شرحى / ٢٤٠: «لُبّ التأويل قمى نيشابورى» / ٢٤٠: «قصص قرآن» (قصص الانبياء) / ٢٤٠: «تفسير ابوالفضل ديلمى» / ٢٤٠: «مدار الافهام» / ٢٤١: «تفسير ابن متّوج بحراني» / ٢٤١: «تجريد الكشاف مع زيادة نكت لطاف» / ٢٤١: «حصر آيات الاحكام الشرعيّه» / ٢٤١: «الرسالة القرآنيّه» / ٢٤١: «ترجمان القرآن» / ٢٤٢

تفسيرها و مفسران قرن هجتم هجرى ٢٤٣

«تفسير شاهي» يا «تفسير آيات الاحكام» / ٢٤٣: «زبدة البيان فى براهين الاحكام القرآن» / ٢٤٤: «تفسير جلاء الاذهان» يا «تفسير گازر» / ٢٤٥: «تفسير زوارى» يا «ترجمة الخواص» / ٢٥٠: «جواهر التفسير» / ٢٥٢: «تفسير مواهب عليه» يا «تفسير حسنى» / ٢٥٦: «حاشيه بر تفسير بياضى» / ٢٥٨: «تفسير سورة هل اتى» يا «تفسير دشتكى» / ٢٥٨: «منهج الصادقين فى الزام المخالفين» / ٢٥٨: «تفسير آية الكرسي» / ٢٦٠: «احسن القصص» / ٢٦١: «تفسير شيخ صدر الدين» / ٢٦٢: «تفسير بسمله» / ٢٦٣: «تفسير سورة اخلاص» / ٢٦٣: «آيات الاحكام» ملامحمد بن حسن طبسى / ٢٦٣: «آيات الاحكام» ملاً شرف الدين على شيفنكى / ٢٦٤: «تفسير الهى - اردبيلي» / ٢٦٤: «تأويل الآيات الظاهرة فى فضائل العترة الطاهرة» / ٢٦٤: «تفسير كنز الفوائد و دافع المعانده» (عربى) به نام «منتخب تأويل الآيات» / ٢٦٤: «حاشيه انوار التنزيل بياضى» / ٢٦٥: «آيات النازل فى فضائل العترة الطاهرة» / ٢٦٥: «مختصر تفسير على بن ابراهيم قمى» و «قراضة النظر» و «خلاصة التفسير» / ٢٦٥: «تفسير آية الكرسي» / ٢٦٦: «خزانة الاسرار» / ٢٦٦: «تفسير آية الامانة» / ٢٦٦: «جامع البيان فى تفسير القرآن شيرازى» / ٢٦٦: «تفسير برهان الدين شيرازى» / ٢٦٦: «الذّر التنظيم فى خواص القرآن العظيم سكاكى» / ٢٦٧: «روضة القلوب» / ٢٦٧: «حاشيه بر تفسير «انوار التنزيل» بياضى» / ٢٦٧: «منتخب تفسير على بن ابراهيم قمى» / ٢٦٧: «تفسير القرآن عبدالله رابع» / ٢٦٧: «تفسير سعدن العرفان فى فقه مجمع البيان» / ٢٦٧: «شرح تفسير الناسخ و المنسوخ قارى» / ٢٦٧: «تفسير آيات الاحكام جلال الدين» / ٢٦٧: «تلخيص مجمع البيان» خواجكى شيرازى / ٢٦٨: «الحاشية على تفسير الكشاف» / ٢٦٨: «منتخب ترجمان القرآن» / ٢٦٨: «قصص الانبياء» / ٢٦٨: «تفسير تسترى» / ٢٦٨: «شرح الدر المنظم فى خواص القرآن العظيم» / ٢٦٨: «جامع خواص اسرار القرآن» / ٢٦٩: «التكميل الشاف فى معانى الكشاف» / ٢٦٩: «خواص الآيات» / ٢٦٩: «دُرّج المضامين» / ٢٦٩: «تلخيص تفسير طبرى» / ٢٦٩: «التجارة الربحه فى تفسير السورة الفاتحه» / ٢٧٠

تفسیرها و مفسران قرن یازدهم هجری ۲۷۱

- «تفسیر سوره مائده» / ۲۷۱؛ تفسیر قرآن «منبع العلوم» / ۲۷۱؛ «آیات الاحکام قطب شاهی» و «خواص السور و آیات القرآنیة» / ۲۷۲؛ «تفسیر الانمه» لهذایة الانمه / ۲۷۲؛ «تفسیر ملاصدرا شیرازی» / ۲۷۴؛ «تفسیر کنزالدقائق و بحر الفرائد» / ۲۷۶؛ «ترجمه و تفسیر القرآن» / ۲۷۷؛ «مجمع البحرین» / ۲۷۸؛ «تفسیر مقتبس الانوار من الانمه الاطهار» / ۲۷۸؛ «تفسیر آیه الکرسی» / ۲۷۹؛ «تفسیر تجلی» / ۲۷۹؛ «تأویل آیات» / ۲۸۰؛ «تفسیر منشی» / ۲۸۰؛ «تفسیر ابن مطر» / ۲۸۰؛ «الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز» / ۲۸۰؛ «حاشیه بر بیضاوی» محمد مرعشی املی اصفهانی / ۲۸۱؛ «حاشیه بر بیضاوی» حسینی خلخالی / ۲۸۱؛ «اسئلة التفسیر» / ۲۸۱؛ «آیات الاحکام» یا «مفاتیح الاحکام» / ۲۸۱؛ «انوار القرآن و مصباح الایمان» / ۲۸۲؛ «تفسیر ابن حاندار» / ۲۸۲؛ «نور الثقلین» / ۲۸۲؛ «آیات الاحکام» حسین استرآبادی / ۲۸۳؛ «آیات الاحکام» ملا ملک علی رازی / ۲۸۴؛ «تأویل المقطعات» / ۲۸۴؛ «لطائف غیبی و عوطف لاریبی» یا «تفسیر آیات العقاید» / ۲۸۵؛ «تفسیر صافی» / ۲۸۶؛ «تفسیر اصفی» / ۲۹۰؛ «تفسیر عبدالباقی خطاط» / ۲۹۰؛ «حاشیه بر کشاف» / ۲۹۰؛ «تفسیر بی نقطه» یا «سواطع الالهام» / ۲۹۱؛ «حاشیه بر انوار التنزیل بیضاوی» / ۲۹۱؛ «عروة الوثقی» / ۲۹۲؛ «تفسیر سورة هل اتی» یا «الانسان» / ۲۹۴؛ «تفسیر قاضی نورالله تستری» (شوشتری) / ۲۹۴؛ «تفسیر آیه استرجاع» یا «حقیقة الایمان» / ۲۹۴؛ «تفسیر آیه الکرسی» و «حاشیه بر تفسیر زمخشری» (کشاف) و «حاشیه ای بر تفسیر عروة الوثقی» / ۲۹۶؛ «تفسیر سورة هل اتی» یا «الانسان» / ۲۹۷؛ «تفسیر سورة الفاتحة و الاخلاص» / ۲۹۷؛ «تفسیر الفاتحة» یا «رموز تفاسیر الانمه» / ۲۹۷؛ «تفسیر سورة انعام» / ۲۹۷؛ «الانیقه» یا «تفسیر آیه مودت» / ۲۹۷؛ «اماطة اللثام فی تفسیر آیات الصیام» / ۲۹۸؛ «الحاشیه علی تفسیر الکشاف» / ۲۹۸؛ «حاشیه بیضاوی» / ۲۹۸؛ «تفسیر سورة الاحزاب» / ۲۹۹؛ «تفسیر القرآن الکریم» / ۲۹۹؛ «حاشیه بر غرر الفوائد» / ۲۹۹؛ «تفسیر معین الدین محمد حسینی» / ۳۰۰؛ «تفسیر البدر الباهر» خوانساری / ۳۰۰؛ «تفسیر خولانی یعنی زیدی» / ۳۰۰؛ «الهدی الی طریق الصواب» حسینی / ۳۰۰؛ «تفسیر آیه الکرسی» / ۳۰۰؛ «تفسیر انوار الانظار نقوی لکنهوی» / ۳۰۰؛ «تفسیر مفاتیح الاعجاز عیانی» / ۳۰۰؛ «تفسیر آیه الکرسی صدرالدین محمد بن ابی الصفا حسینی» / ۳۰۰؛ «تفسیر خواجه دهراد شیرازی» / ۳۰۰؛ «تعلیقه نفرشی بر تفسیر زبدة البیان» / ۳۰۱؛ «حاشیه ابراهیم همدانی بر تفسیر بیضاوی» / ۳۰۱؛ «تفسیر القرآن الکریم صنعانی» / ۳۰۱؛ «تفسیر آیات الاحکام فاضل جواد کاظمی» / ۳۰۱؛ «تفسیر قرآن محمود سربرهنه» / ۳۰۱؛ «تعلیقه محمد هادی شیرازی بر بیضاوی» / ۳۰۱؛ «تفسیر القرآن الکریم آنسی» / ۳۰۱؛ «تفسیر سورة الاخلاص» / ۳۰۱؛ «تفسیر ملا محسن نحوی» / ۳۰۱؛ «تفاسیر واعظ استرآبادی» / ۳۰۲؛ «تفسیر آیه الکرسی» / ۳۰۲؛ «تفسیر مسالک الافهام» / ۳۰۲؛ «حاشیه سیالکوئی بر تفسیر بیضاوی» / ۳۰۲؛ «تصحیح و تنقیح موسوی از ترجمه الخواص» / ۳۰۲؛ «تفسیر منتهی العرام قاسمی» / ۳۰۲؛ «شرح شاطبیة» در نجوید / ۳۰۲؛ «حاشیه ملا محمد رفیع گیلانی بر بیضاوی» / ۳۰۳؛ «تفسیر ملا محمد تقی مجلسی» / ۳۰۳؛ «تقریظ و تعلیقه شوشتری» بر «نور الثقلین» / ۳۰۳؛ «ترجمة الأسرار فی إشارة الابرار» / ۳۰۴؛ «حاشیه عبدعلی حویزی بر تفسیر

بيضاوى/٣٠٤؛ «الوسيط بين المقبوض واليسيط» ٣٠٤؛ «تعليقات حسيني بر جوامع الجامع»/٣٠٤؛
 «تفسير القرآن الكريم عبالى» ٣٠٤؛ «تفسير النجيين»/٣٠٤؛ «تفسير القسطاس المستقيم»/
 ٣٠٤؛ «زبدة البيان فى تفسير آيات قصص القرآن»/٣٠٤؛ «تفاسير سيد حسن» ٣٠٥؛ «تأويل الآيات
 روح الأمين» ٣٠٥؛ «تفسير سورة الملك طالقانى»/٣٠٥؛ «تفسير القرآن الكريم قاسمى»/٣٠٥؛
 «تعليقات سيد امير محمد تونى بر تفسير صافى»/٣٠٥؛ «تفسير اسماء الحسنى صالح بحراني»/٣٠٥؛
 «البيان لما غش فى القرآن»/٣٠٥؛ «المصابيح الساطعة الانوار شرفى» يا «المجموعة فى تفسير الائمة الاطهار»/
 ٣٠٥؛ «خلاصة التفسير» محمد حسين طبيب/٣٠٦؛ «تفاسير عبدالقاهر عبادى»/٣٠٦؛ «تفسير آية الكرسي»/
 ٣٠٦؛ «روضة الجنان فى اعجاز القرآن» و «روضة الجنان فى اعجاز القرآن»/٣٠٦؛ «انموذج العلوم» يا «تفسير
 اثني عشرية»/٣٠٦؛ «الغرات النضر» فى تفسير كتاب المنير»/٣٠٦؛ «تفسير نصيرى طوسى»/٣٠٧؛ «غريب
 القرآن طريحي»/٣٠٧؛ «المحرر الموجع فى تفسير القرآن»/٣٠٧؛ «تفسير قطب الدين لاهيجى»/٣٠٨؛ «تفسير
 القرآن الكريم» جبرانى/٣٠٨؛ «تفسير قرآن»/٣٠٨؛ «خزان جواهر القرآن»/٣٠٨؛ «سبع المثاني» در تفسير
 سورة حمد/٣٠٩؛ «تفسير المعاني»/٣٠٩؛ «ارشاد القارى» يا «تحفة شاهى»/٣٠٩؛ «تفسير فندرسكى»/
 ٣١٠؛ «لطائف الغيبة» در تفسير آيات مربوط به عقايد/٣١٠؛ «تفسير سورة فاتحه»/٣١٠؛ «سفينة النجاة
 الموصولة الى النعيم المقيم» تفسير كبير قرآن/٣١١؛ «حاشية بر انوار التنزيل»/٣١١؛ «تفسير قرآن كريم»/
 ٣١٢؛ «منتخب التفاسير»/٣١٢

تفسيرها و مفسران قرن دوازدهم هجرى ٣١٤

«آيات الاحكام»/٣١٤؛ «آيات احكام» «ايناس سلطان المؤمنين»/٣١٤؛ «تحصيل الاطمينان فى مطالب
 زبدة البيان»/٣١٥؛ «تفسير اصحاب»/٣١٥؛ «تفسير قاضى محمد ابراهيم»/٣١٥؛ «تفسير ابن التجار متأخر»
 و «مجمع التفاسير»/٣١٥؛ «تفسير كبير خاتون آبادى»/٣١٦؛ «موز الكبير فى اصول التفسير»/٣١٧؛ «تفسير آية
 نور»/٣١٧؛ «تفسير آية اى از سورة اعراف»/٣١٧؛ «آيات النازله فى ذم الجاهلین على اهل بيت عليهم السلام»/
 ٣١٧؛ «تفسير آية ١٩٨ از سورة شعراء» «وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَى بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ»/٣١٨؛ «تفسير القرآن» (حويزى)/
 ٣١٨؛ «تفسير حكيم قمى (كوجك)» (ملأ حكيم)/٣١٨؛ «آيات البينات»/٣١٨؛ «تفسير سورة بنى اسرائيل»/
 ٣١٨؛ «حاشية بر بيضاوى»/٣١٨؛ «حاشية بر انوار التنزيل بيضاوى»/٣١٩؛ «تفسير الامام حسن النيران افندى»/
 ٣١٩؛ «تأويل الآيات»/٣٢٠؛ «انوار الهداية»/٣٢٠؛ «تفسير سورة نور»/٣٢٠؛ «حاشية بر انوار التنزيل و
 حاشية آن»/٣٢١؛ «روح البيان»/٣٢٢؛ «مرآت الانوار و مشکوة الاسرار»/٣٢٢؛ «نور الانوار و مصباح الاسرار»/
 ٣٢٣؛ «تفسير الكواكب الدررى»/٣٢٤؛ «ترجمه الأسطاني»/٣٢٦؛ «مناهل التحقيق» درویش شیرازی/٣٢٦؛
 «قلائد الدرر فى بيان آيات الأحكام بالأثر»/٣٢٧؛ «تفسير شيخ عبدالنبي»/٣٢٧؛ «الآيات الباهرات فى
 معجزات النبي و الائمة الهداة»/٣٢٧؛ «تفسير قرآن عاملى»/٣٢٨؛ «تفسير اعراب و فتبارك الله أحسن الخالقين»
 و «تفسير فرائح الشوره»/٣٢٨؛ «الاسنى» در تفسير آية «دَنَى فَتَدَلَّى...» (آيات ٦ تا ٩ از سورة نجم)/٣٢٨؛
 «تفسير سورة يوسف»/٣٢٩؛ «تفسير سورة الملك»/٣٢٩؛ «تفسير قرآن»/٣٢٩؛ «تفسير آية الكرسي»

- سورة بقره آیه ۲۵۶، یا «عروة المعتقدین» / ۳۲۹؛ «تفسیر سورة يس» و «القمر قدّرنا منازل» (آیه ۳۹) / ۳۳۰؛ «تفسیر سورة بنی اسرائیل» و «یَسْتَلُوْكَ عَنِ الرُّوحِ...» آیه ۸۷ / ۳۳۰؛ «تفسیر سراب» یا «حاشیه بر زبدة البیان» / ۳۳۰؛ «تفسیر تغلیسی» / ۳۳۱؛ «تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن» و «الهداة القرآنیة» / ۳۳۱؛ «تفسیر الهادی و مصباح النادی» علامه بحرینی / ۳۳۲؛ «تفسیر نیلفروش اصفهانی» / ۳۳۳؛ «تفسیر آیه ۱۲۴ از سورة بقره» و «إذا ابتلی ابراهیم ربّه بکلمات» و «حاشیه بر تفسیر بیضاوی» / ۳۳۳؛ «حاشیه شریف کاشانی بر تفسیر صافی» / ۳۳۴؛ «تفسیر مختصر نهج البیان بحرینی» / ۳۳۴؛ «تفسیر سورة الفتح تونی» / ۳۳۴؛ «تفسیر شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی» صاحب «وسائل الشیعه» / ۳۳۴؛ «الاتحاف لطیبة الکشف مقبلی زیدی» / ۳۳۴؛ «حفّة الخواص فی سورة الاخلاص علفی» / ۳۳۵؛ «تفسیر منهاج التأویل و التزیل» / ۳۳۵؛ «تفسیر مشرق السعدین جزایری شیرازی» / ۳۳۵؛ «تفسیر شیخ محمد رودسری لامیجی» / ۳۳۵؛ «مقباس العرفان لمدارک القرآن تنکابنی» / ۳۳۵؛ «تفسیر سید نعمه الله جزائری» / ۳۳۵؛ «تفاسیر محمد فیض علم الهدی» / ۳۳۵؛ «تفسیر احمد بن عبدالله بحرانی» / ۳۳۵؛ «تفسیر کاشف الغواشی» زاهدی گیلانی / ۳۳۶؛ «تفسیر آیات الاحکام» موسوی عاملی / ۳۳۶؛ «اسرار القرآن» / ۳۳۶؛ «تفسیر نعمت عظمی» / ۳۳۶؛ «شرح لغز الکشف قزوینی» / ۳۳۶؛ «فوائد الرحمن فی ترجمه القرآن» آقا جمال خوانساری / ۳۳۶؛ «کنز الدقایق و بحر الغرائب» قمی مشهدی / ۳۳۷؛ «تفسیر تعلیق القرآن» محمد کاخکی / ۳۳۷؛ «تفسیر خزائن الانوار» خاتون آبادی / ۳۳۷؛ «لوامع التأویل» محمد معصوم استرآبادی / ۳۳۸؛ «تفسیر شیروانی اصفهانی غروی» / ۳۳۸؛ «تفسیر روح الارواح» / ۳۳۸؛ «تفسیر سورة یوسف» میرزا شمیری / ۳۳۸؛ «تفسیر آیه نور» / ۳۳۸؛ «الوجیز فی تفسیر القرآن العزیز عاملی» / ۳۳۹؛ «تعلیقه مختاری بر آیات الاحکام اردبیلی» / ۳۳۹؛ «تفسیر آیات الاحکام نادری» / ۳۳۹؛ «تفسیر القرآن الکریم» / ۳۳۹؛ «مجمع النورین فی هدایة کافة الثقلین» / ۳۳۹؛ «تعلیقه دماوندی کربلایی بر تفسیر صافی» / ۳۳۹؛ «تفسیر صدرالدین قمی» / ۳۳۹؛ «تفسیر صفوة الصافی بحرانی» / ۳۳۹؛ «تفسیر کشف الآیات» سید رضوی کاشانی / ۳۳۹؛ «تفاسیر خواجوی اصفهانی» / ۳۳۹؛ «تفاسیر قرآنی دهلوی نیشابوری» / ۳۴۰؛ «تفاسیر امام بدر یعنی» / ۳۴۰؛ «حاشیه تفسیر الکشاف» ششانی / ۳۴۰؛ «تفسیر اهل البیت علیهم السلام تنکابنی» / ۳۴۰؛ «تفسیر قرآن» / ۳۴۰؛ «جواهر الاسرار و ذخائر الانوار» / ۳۴۰؛ «بديع البیان لمعانی القرآن» / ۳۴۰؛ «تفسیر المبین» / ۳۴۱؛ «شرح شواهد مجمع البیان» / ۳۴۱؛ «الاقباس و التضمین من کتاب الله المبین» / ۳۴۱؛ «تفسیر مدرّسی» / ۳۴۱؛ «تفسیر نور التوفیق و کشف التدقیق» / ۳۴۲؛ «تفسیر کحلانی» / ۳۴۲؛ «تفسیر صوافی الصافی» / ۳۴۲؛ «لواء القرآن» / ۳۴۲؛ «تفسیر قرآن مجید» / ۳۴۳؛ «حاشیه بر تفسیر بیضاوی» / ۳۴۳؛ «خزائن الانوار» / ۳۴۳؛ «عرش سماء التوفیق» تفسیر فارسی / ۳۴۴؛ «رساله ای در تجوید» / ۳۴۴؛ «حاشیه بر آیات الاحکام اردبیلی» / ۳۴۴؛ «عروة المعتقدین» در شرح و تفسیر آیه الكرسي / ۳۴۵؛ «مشکوّة البیهة» «فی الفرائد القرآنیة» / ۳۴۵؛ «تفسیر برخی سور قرآن» / ۳۴۶؛ «منتخب تفسیر نیشابوری» / ۳۴۶؛ «حاشیه فارسی بر تفسیر بیضاوی» / ۳۴۶؛ «تفسیر سورة هاء فاتحه و اخلاص» / ۳۴۷؛ «التجريد فی التجويد» / ۳۴۷؛ «تأویل الآيات» / ۳۴۸؛ «السبع المثانی» / ۳۴۸؛ «تفسیر قرآن

- «تفسیر ملاً نجفقلی دنبلی تبریزی» / ۳۶۸؛ «تفسیر محمدشاهی» / ۳۶۸؛ «تفسیر احسن الحدائق دهلوی» / ۳۶۹؛ «تفسیر بلوغ الامانی، طویل صنعانی» / ۳۶۹؛ «تفسیر مفتاح الخزان لاهیجانی» / ۳۶۹؛ «تفسیر انیس المریدین و شمس المجالس» / ۳۶۹؛ «تفسیر لثالی القرآن خوئی» / ۳۶۹؛ «تفسیر مظهر الآیات حسینی تبریزی» / ۳۶۹؛ «التوضیح المجید، نقوی هندی» / ۳۶۹؛ «البضاعة المزجاة نقوی هندی» / ۳۶۹؛ «تفسیر اسرار القلوب، نواب لاهیجی» / ۳۶۹؛ «سر الخطاب فی تفسیر الكتاب، استرآبادی» / ۳۶۹؛ «تفاسیر قرآنی شریعتمدار لهرانی» / ۳۶۹؛ «رساله در اعجاز قرآن» / ۳۷۰؛ «تفسیر الباقوت و المرجان شیخ ابوطالب» / ۳۷۰؛ «رسائل تفسیری لنکابنی» / ۳۷۰؛ «تفسیر سورة یوسف» / ۳۷۰؛ «تفسیر آنفستنا، ملاً عبدالخالق یزدی» / ۳۷۱؛ «غنائم الحارثین برغانی قزوینی» / ۳۷۱؛ «تفسیر القرآن بالقرآن علی بن محمد یمنی» / ۳۷۱؛ «نثر اللثالی فی تفسیر غریب القرآن ارکانی» / ۳۷۱؛ «مستطرفات المقال رشتی» / ۳۷۱؛ «تفسیر سورة الفاتحه وَخِش یمنی» / ۳۷۱؛ «ذُر الخاقان، سلطان العلمای اصفهانی» / ۳۷۱؛ «تفاسیر شیخ محمد بن مقیم مازندرانی» / ۳۷۱؛ «مفتاح كنوز القرآن در هندی» / ۳۷۱؛ «تفسیر مقبول سید عبدالله هندی» / ۳۷۲؛ «تفسیر شیخ درویش علی بغدادی» / ۳۷۲؛ «تفسیر عبدالجواد بن محمد جعفر» / ۳۷۲؛ «تفسیر فتح الله صنعانی» / ۳۷۲؛ «لوامع التنزیل صالحی برغانی» / ۳۷۲؛ «تفسیر سورة فاتحه میرزا حسن مراغی» / ۳۷۲؛ «تفسیر منابع الانوار هندی لکنهوی» / ۳۷۲؛ «تفسیر کاشانی حائری» / ۳۷۲؛ «تفسیر مرادی شیرازی» / ۳۷۲؛ «جامع النبیان شیخ علی سلیم مازندرانی» / ۳۷۳؛ «تفسیر بواطن الآیات صدر الواعظین» / ۳۷۳؛ «تفسیر بحر المعارف اشکوری» / ۳۷۳؛ «تفسیر الانوار القدسیه فی الفضائل الاحمدیه» / ۳۷۳؛ «احسن التفاسیر خشتی دوانی» / ۳۷۳؛ «تفسیر نور الانوار» مجنون علی شاه / ۳۷۳؛ «تفاسیر ملاً نظر علی زنجانی حائری» / ۳۷۳؛ «تفسیر تحفة الطالبین سیدجلیل حسینی» / ۳۷۴؛ «بشارة المهتدین» / ۳۷۴؛ «مفضل الیاء فی علم القرآن» / ۳۷۴؛ «تصحیح سند تفسیر امام عسکری (ع)» / ۳۷۴؛ «ضیاء التفکیر موسوی خوانساری» / ۳۷۴؛ «تفسیر فتح الرحمان شاه ولی الله» / ۳۷۴؛ «تفسیر میرزا عبدالوهاب صالحی برغانی» / ۳۷۴؛ «تفسیر شیخ عبدالحسین طریحی نجفی» / ۳۷۴؛ «کشف الکشاف لنگرودی» / ۳۷۵؛ «تفسیر خزائن القرآن قاری تبریزی» / ۳۷۵؛ «اسرار التنزیل موسی صالحی قزوینی» / ۳۷۵؛ «تفسیر میرزا احمد وفار شیرازی» / ۳۷۵؛ «تفسیر آیه شریفه الاتقی» / ۳۷۵؛ «مشكاة المصابیح» / ۳۷۵؛ «ترجمة القرآن میرزا طاهر کاشانی» / ۳۷۵؛ «تفسیر آية العهد» / ۳۷۵؛ «القرائد البهیة شیخ ثانی» / ۳۷۶؛ «تفسیر مخزن الاسرار بروجرودی» / ۳۷۶؛ «تعلیقه خوینی بر تفسیر صافی» / ۳۷۶؛ «تفسیر سورة یوسف» / ۳۷۶؛ «تفسیر سید مهدی قزوینی حلی» / ۳۷۶؛ «کشف الاسرار فی تفسیر القرآن کرمانی» / ۳۷۶؛ «تفسیر تحفة الغرائب» / ۳۷۶؛ «تفاسیر مولی محمد صالح برغانی» / ۳۷۶؛ «تفسیر سورة الحمد» / ۳۷۸؛ «فائق الیاء» / ۳۷۹؛ «تحفة الخاقان» یا «تفسیر نواب» / ۳۷۹؛ «تفسیر سید محمدتقی فخر داعی گیلانی» / ۳۸۰؛ «روائح القرآن فی فضائل ائمة الرحمن» / ۳۸۰؛ «تفسیر جزو عم» / ۳۸۱؛ «تفسیر مجمع المطالب» / ۳۸۱؛ «تفسیر بهاء الدین هندی» یا «تفسیر بهائی» / ۳۸۱؛ «مصباح المفسرین» / ۳۸۱؛ «تفاسیر خوئی زنوزی» / ۳۸۲؛ «البيان» / ۳۸۲؛ «تفسیر سید محمدتقی حسینی نجف آبادی» / ۳۸۲

- «مطلع البدر فی تفسیر سورة القدر»/ ۳۸۲؛ «آیات الوصول الی علم الاصول»/ ۳۸۲؛ «تفسیر مشکوة الحیات»/ ۳۸۲؛ «اللتالی المنشورات فی تفسیر بعض الآیات»/ ۳۸۲؛ «الخیرات الحسان»/ ۳۸۲؛ «تفسیر آیه نور»/ ۳۸۲؛ «تفسیر شیخ احمد شاهرودی»/ ۳۸۳؛ «استقصاء الافحام»/ ۳۸۳؛ «کلمات القرآن»/ ۳۸۴؛ «حاشیه تفسیر صباحی خوینی قزوینی»/ ۳۸۴؛ «رساله نوریه»/ ۳۸۴؛ «الزرق المنشور و لوازم الظهور فی تفسیر آیه النور بریدی»/ ۳۸۴؛ «تفسیر القرآن الکریم ابوطالب روضی»/ ۳۸۴؛ «تفسیر آیه نور» و «تفسیر سورة بقره» (منظوم)/ ۳۸۴؛ «مجمع اسرار القرآن»/ ۳۸۵؛ «حواشی بر اسرار الآیات» و «تفسیر سورة اخلاص»/ ۳۸۵؛ «نجوم القرآن فی اطراف الفرقان»/ ۳۸۵؛ «مجد البیان فی تفسیر القرآن»/ ۳۸۶؛ «تفسیر الحماسه»/ ۳۸۶؛ «تفسیر ایضاح المشتبهات»/ ۳۸۶؛ «تفسیر منظوم»/ «صفی علی شاه»/ ۳۸۶؛ «تفسیر طسوجی»/ ۳۸۷؛ «تفسیر قرآن خلیفه سلطان»/ ۳۸۷؛ «رساله ای در تجوید»/ ۳۸۷؛ «خلاصه البیان فی حل مشکلات القرآن»/ ۳۸۸؛ «آیات الولایه»/ ۳۸۸؛ «حواشی بر قرآن مجید»/ ۳۸۹؛ «القرآن الکریم فی تفسیر قرآن العظیم»/ ۳۸۹؛ «تفسیر قرآن حاجی بزرگ»/ ۳۸۹؛ «مظهر الانوار اللاهوتیه»/ ۳۸۹؛ «لوامع التنزیل فی شرح الشاطبیّه فی التجوید»/ ۳۸۹؛ «حاشیه بر تفسیر صافی»/ ۳۹۰؛ «تفسیر قرآن کریم» از اول تا سورة کهم/ ۳۹۰؛ «لوامع الظهور فی تفسیر آیه النور»/ ۳۹۰؛ «شواهد الآیات» تفسیر سورة های حمد و توحید/ ۳۹۱؛ «رسائل تفسیری دوازده گانه کرمانی»/ ۳۹۱؛ «تحفه الامیر» تفسیر ثلث قرآن/ ۵۵۵؛ «رساله ای در تجوید»/ ۳۹۳
- تفسیرها و مفسران قرن چهاردهم هجری ۳۹۴
- «آیات الائمّه»/ ۳۹۴؛ «آیات البینات»/ ۳۹۴؛ «تفسیر آیات الحجّه و الرجعه»/ ۳۹۴؛ «تفسیر قرآن حاج میرزا موسی تبریزی»/ ۳۹۵؛ «تفسیر یس و تفسیر کبیر قرآن»/ ۳۹۵؛ «تفاسیر برهان سبزواری»/ ۳۹۵؛ «تفسیر الوجیز»/ ۳۹۶؛ «آیات بینات»/ ۳۹۶؛ «آیات الاحکام»/ ۳۹۶؛ «انوار البیان فی تفسیر القرآن»/ ۳۹۶؛ «تفسیر نجفی»/ ۳۹۶؛ «تفسیر صفی» و «تفسیر سورة یوسف»/ ۳۹۷؛ «تفسیر امصفهانی» سورة های فاتحه و بقره/ ۳۹۷؛ «تفسیر تنکابنی»/ ۳۹۸؛ «تفسیر شافی» (تلخیص مجمع و صافی)/ ۳۹۸؛ «کتاب نبی در تفسیر قرآن»/ ۳۹۹؛ «تفسیر سورة العصر»/ ۳۹۹؛ «تفسیر سورة فتح»/ ۴۰۰؛ «مصابح المفسرین»/ ۴۰۰؛ «ناسخ التفاسیر»/ ۴۰۰؛ «مناهج المؤمنین»/ ۴۰۱؛ «کلید فهم قرآن»/ ۴۰۱؛ «تحفه الخواص فی تفسیر سورة الاخلاص»/ ۴۰۲؛ «تفسیر (فارسی)»/ ۴۰۲؛ «تفسیر سورة نور»/ ۴۰۲؛ «تفسیر قرآن خالصی زاده»/ ۴۰۳؛ «تمیز الاوصیاء» و «اجوبة المسائل»/ ۴۰۳؛ «آیات ذوالقرنین»/ ۴۰۴؛ «آیات الرجعه»/ ۴۰۴؛ «نفحات الرحمن فی تفسیر القرآن»/ ۴۰۴؛ «تفسیر میرزا خلیل فرنقی»/ ۴۰۵؛ «جامع التفسیر» «تفسیر کیوان»/ ۴۰۵؛ «تفسیر روحی»/ ۴۰۶؛ «تنزیل الآیات الباهرة فی فضل العتره الطاهرة»/ ۴۰۶؛ «تفسیر آیه ۱۰۹ از سورة بقره»/ ۴۰۶؛ «تحفه الاحباب فی بیان آیات الکتاب»/ ۴۰۶؛ «هجه التنزیل»/ ۴۰۷؛ «روضه الامثال»/ ۴۰۷؛ «تفسیر خراسانی حائری (بجستانی)»/ ۴۰۷؛ «آیات تکوینی»/ ۴۰۷؛ «تفسیر آیات مختلفه»/ ۴۰۸؛ «حاشیه بر تفسیر بیضاوی»/ ۴۰۸؛ «التفسیر بالمأثور»/ ۴۰۹؛ «تفسیر انگلیزی»/ ۴۰۹؛ «تفسیر ملا محمد بروجرودی»/ ۴۰۹؛ «تفسیر آیه خلافة»/ ۴۰۹؛ «تفسیر آیه نور (نجم آبادی)»/ ۴۰۹؛

«تفسیر آیه ۵۶ از سوره الذاریات» و «مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ ...» / ۴۱۰؛ «تفسیر آیه تطهیر» / ۴۱۰؛ «توحید القرآن» و «علوم القرآن» و «امامة القرآن» / ۴۱۰؛ «تفسیر همدانی» / ۴۱۰؛ «تفسیر آفاق فتحعلی زنجانی نجفی» «مجمع الانوار و معدن الاسرار» / ۴۱۱؛ «تفسیر خفاجی» / ۴۱۱؛ «تفسیر سوره فاتحه» / ۴۱۱؛ «تفسیر سوره الفجر» / ۴۱۱؛ «تفسیر سوره های الرحمن، الزمر و الشمس» / ۴۱۲؛ «تفسیر سوره های یوسف، آل عمران و انبیاء» / ۴۱۲؛ «تفسیر ملمع» / ۴۱۲؛ «تفسیر خوانساری ضیاء التفسیر» / ۴۱۲؛ «بیان در تفسیر غریب القرآن» / ۴۱۲؛ «آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن» / ۴۱۳؛ «تفسیر آیه من القرآن الشریف» / ۴۱۳؛ «تاویل الآیات الباهره فی فضل العتره الطاهره» / ۴۱۳؛ «تفسیر آیه مکن فیکون» / ۴۱۴؛ «البيان فی تفسیر بعض سور القرآن» و «لبّ الباب فی تفسیر احکام الکتاب» خوانساری / ۴۱۴؛ «تفسیر از اول سوره نسا تا سوره معارج» / ۴۱۴؛ «بحر الحقائق در تفسیر سوره توحید» / ۴۱۵؛ «ایضاح المشتبهات» / ۴۱۵؛ «انوار القرآن» / ۴۱۶؛ «تفسیر سوره یوسف» / ۴۱۶؛ «تفسیر سوره فاتحه» / ۴۱۶؛ «تفسیر سوره یوسف» «احسن القصص» / ۴۱۶؛ «تفسیر سوره یوسف» / ۴۱۶؛ «ازهار التنزیل» / ۴۱۶؛ «الانوار الیوسفیه» / ۴۱۷؛ «آیات النازله فی ذم الظلم و الجور» / ۴۱۷؛ «آیات البیاض» / ۴۱۷؛ «تفسیر آیه الكرسي» / ۴۱۷؛ «اسرار التنزیل» / ۴۱۷؛ «تفسیر دیوان دین» / ۴۱۸؛ «تفسیر میزان» / ۴۱۸؛ «اعلام القرآن» و «احکام القرآن» / ۴۱۸؛ «تفسیر سوره یس» / ۴۱۹؛ «اسرار القلوب فی اوصاف المحبوب» / ۴۱۹؛ «تفسیر چند آیه» / ۴۲۰؛ «تفاسیر شاه آبادی» / ۴۲۰؛ «تفسیر بیان السعاده» (کتابادی) / ۴۲۰؛ «مفصل بیان فی علم القرآن» / ۴۲۲؛ «کنز التفاسیر فی تفسیر المفردات القرآنیّه» / ۴۲۲؛ «ترجمه القرآن فی شرایط الايمان» / ۴۲۳؛ «کشف الحجاب عن وجوه اعجاز بعض آیات الکتاب» / ۴۲۳؛ «قاموس غریب القرآن» یا «تفسیر کبیر خلیلی» / ۴۲۳؛ «حقیقه الابداع فی تفسیر کلمه الاسترجاع» / ۴۲۳؛ «تفسیر جامع» / ۴۲۳؛ «نسمات معطر در تفسیر آیات و سوره» / ۴۲۴؛ «لغات القرآن» / ۴۲۴؛ «تفاسیر مرحوم ملا احمد فاضل مراغی» / ۴۲۴؛ «تفسیر کاشفه الکشاف» / ۴۲۴؛ «کشف التنزیل فی التفسیر و التأویل» / ۴۲۴؛ «تفسیر آیه خلقت» / ۴۲۴؛ «تفسیر غریب القرآن» / ۴۲۴؛ «تفسیر سوره انعام» / ۴۲۴؛ «الوجه الوسیم فیما یتعلق بیسم الله الرحمن الرحیم» / ۴۲۴؛ «تفسیر صالحی برغانی» / ۴۲۴؛ «جواهر الايمان فی ترجمه تفسیر القرآن سیرجانی» / ۴۲۵؛ «انوار البیاض» / ۴۲۵؛ «تفسیر آیه عدل و احسان» / ۴۲۵؛ «کشف الحقایق» / ۴۲۵؛ «توشیح التفاسیر تنکابنی» / ۴۲۵؛ «تفسیر میرزا یحیی بیادآبادی» / ۴۲۵؛ «تفسیر جلاء الضمیر فی حلّ مشکلات آیه التطهیر» / ۴۲۵؛ «حاشیه بر تفسیر صافی مفید شیرازی» / ۴۲۶؛ «تفسیر ناسخ التفاسیر و ناصر النحاری» / ۴۲۶؛ «النیذرة الغراء الموضّحه محمد حسینی» / ۴۲۶؛ «تفسیر سوره توحید» / ۴۲۶؛ «احکام قرآن یا قانون اسلامی امیری» / ۴۲۶؛ «افضل التفاسیر غلامحسین المعلى» / ۴۲۶؛ «حقایق التأویل فی اسرار التنزیل خراسانی» / ۴۲۶؛ «لغات القرآن شیخ جعفر هریسی» / ۴۲۶؛ «الشهاب المبین فی اعجاز القرآن اردوبادی» / ۴۲۷؛ «ترجمه القرآن فی شرایط الايمان» / ۴۲۷؛ «منتخب تفاسیر تهرانی» / ۴۲۷؛ «تفاسیر لغات قرآن» / ۴۲۷؛ «تفسیر آفتاب درخشنده» مؤیدالاسلام و «تفسیر حسن» / ۴۲۷؛ «تفسیر الامالی قزوینی حلی» / ۴۲۸؛ «التبین فی شرح آیات المواعظ و

البراهین / ۴۲۸: «تلخیص تفسیر صافی» / ۴۲۸: «تفسیر نورالهدی» عبدالحسین کمونه / ۴۲۸: «تفسیر فاتحة الكتاب» / ۴۲۸: «تفسیر مختصر آیت الله سیدمصطفی کاشانی» / ۴۲۸: «فصل الخطاب فی تفسیر القرآن جزائری» / ۴۲۸: «آیات الاحکام فشندی» / ۴۲۹: «انارة الحالک» شریعت اصفهانی / ۴۲۹: «حدائق العارفین» حاج میرزا فضلعلی تبریزی / ۴۲۹: «کلام قدوسی» / ۴۲۹: «القرآن و العقل» / ۴۲۹: «تفسیر آیه استواء» / ۴۲۹: «تفسیر سیدحسین درودآبادی همدانی» / ۴۲۹: «تفسیر شیخ محمدحسن میانجی» / ۴۲۹: «فتح الرحمان لطالب آیات القرآن» / ۴۲۹: «اخلاق القرآن» / ۴۳۰: «تفسیر قرآن کریم کاشانی» / ۴۳۰: «تفسیر سورة والعصر» / ۴۳۰: «تفسیر آیات الاحکام بیرجندی کازرونی» / ۴۳۰: «خلاصة التفسیر» / ۴۳۰: «الفرقان فی تفسیر القرآن» سید علی نقی لکنه‌ئی / ۴۳۰: «مقتنیات الدرر و ملتقطات الدرر» / ۴۳۰: «تفسیر مقدسی زنجانی» / ۴۳۰: «آیات ظهور» / ۴۳۱: «رسائل تفسیری شیخ محمد خلیلی رازی نجفی» / ۴۳۱: «تفسیر اللثالی المحزونة علیاری» / ۴۳۱: «الدرر التنظيم» / ۴۳۱: «جوامع الخیرات فی تفسیر آیات» / ۴۳۲: «تفسیر اصول القرآن الاجتماعیه» / ۴۳۲: «حواشی تفسیری سیدمهدی مازندرانی» / ۴۳۲: «اثرالم القرآن» / ۴۳۲: «تفسیر سورة تغابن» / ۴۳۲: «تفسیر اليوم، اصفهانی نجفی» / ۴۳۲: «تفسیر آیه تطهیر» / ۴۳۲: «تفاسیر شیخ محمد توتونچی غروی تبریزی» / ۴۳۲: «رهبر ایمان یا ترجمة قرآن» / ۴۳۳: «تفسیر آیت الله سیدعلی قاضی طباطبائی» / ۴۳۳: «قاموس العرفان فی تاریخ القرآن خوئی» / ۴۳۳: «غرة المشرق» / ۴۳۳: «تفسیر سورة يوسف» / ۴۳۴: «محمد و القرآن» / ۴۳۴: «تفاسیر عبدالحسین خالصی کاظمی» / ۴۳۴: «اسرار الواعظ، للحبيب الواعظ گیلانی» / ۴۳۴: «تفسیر نورالعرفان و کشف اسرار الفرقان» / ۴۳۴: «کشف اللثام فی اتقوا الصیام سماوی» / ۴۳۵: «اهمیت روزه از دیدگاه قرآن» / ۴۳۵: «ترجمة تفسیر مجمع البیان» / ۴۳۵: «قرآن معجزة دائم» / ۴۳۵: «القرآن تعلیمه و ارشاده» / ۴۳۵: «امثال القرآن» / ۴۳۵: «ترجمة تفصیل آیات حکمی» / ۴۳۶: «آیه التطهیر فی الخمسة اهل الکساء» / ۴۳۶: «بیان الادیان الناسخه تویسرکانی» / ۴۳۶: «رسائل تفسیری» / ۴۳۶: «احسن المجالس» / ۴۳۶: «رسائل تفسیری محقق اردوبادی» / ۴۳۶: «تفسیر انوار درختان حبیبی همدانی» / ۴۳۷: «اللثالی الحسان فی تفسیر القرآن، مطهر» / ۴۳۷: «اسرار العبادات حکیم قاضی سعید قزوینی» / ۴۳۷: «ارغام الکفرة فی سورة البقرة» / ۴۳۷: «تفسیر جامع بروجردی» / ۴۳۷: «تفسیر شیخ محمدحسن آل مظفر» / ۴۳۷: «البلاغ المبین» / ۴۳۸: «تفسیر سیدحسین اثنی عشری» / ۴۳۸: «کشف القناع عن القرآن الکریم» / ۴۳۸: «تفاسیر حاج نقی یکتا تبریزی» / ۴۳۸: «رسائل تفسیر خزرچی» / ۴۳۸: «تفسیر راهنما به سوی حق» / ۴۳۹: «اخلاق از نظر قرآن و اسلام حائری» / ۴۳۹: «حاشیه بر مجمع البیان» / ۴۳۹: «آیات الاحکام، طباطبائی یزدی» / ۴۴۰: «اخلاق از نظر قرآن» / ۴۴۰: «الشهاب الثاقب» / ۴۴۰: «محاضرات فی تفسیر القرآن الکریم» / ۴۴۰: «تفسیر مجمع الانوار و معدن الاسرار زنجانی» / ۴۴۱: «تفسیر آیات الاحکام» / ۴۴۱: «ترجمه و تفسیر بدیع الزمان فروزانفر» / ۴۴۱: «رسائل تفسیری شیخ محمدعلی جلی» / ۴۴۱: «تفسیر معرفة القرآن» / ۴۴۱: «مواهب الرحمان» / ۴۴۱: «تفسیر شگفتی های آفرینش» / ۴۴۲: «تفسیر سورة انبیاء»

- ۴۴۲: «ام‌الحقایق فی کشف الدقایق» یا «ام‌العرفان فی تفسیر القرآن» / ۴۴۲: «هدایة الاقران الی اخبار لقمان شستری» / ۴۴۲: «تجلی انسان در قرآن» / ۴۴۳: «رسائل تفسیری، حاج یوسف شعار» / ۴۴۳: «احکام القرآن» / ۴۴۳: «اخلاق قرآن یا برنامه زندگی مسلمانان» / ۴۴۳: «تفسیر قرآن شریف طباطبائی یزدی» / ۴۴۳: «تفسیر آیت‌الله اراکی» / ۴۴۳: «الفرقان روحانی نجف‌آبادی» / ۴۴۳: «تفسیر سوره‌های جمعه و تغابین» / ۴۴۴: «آیات برگزیده» / ۴۴۴: «تفسیر آیت‌الله سیدابوالحسن رفیعی قزوینی» / ۴۴۴: «تفسیر و ترجمه استاد اسدالله مصطفوی» / ۴۴۵: «تفسیر سوره یس، صدرانی اشکوری» / ۴۴۵: «تفسیر القرآن الکریم» / ۴۴۵: «قرآن و قیامت، ضیاء‌آبادی» / ۴۴۵: «تفسیر المؤمنون» / ۴۴۵: «النظرة الرشیده» / ۴۴۶: «تفسیر بیان، مولی‌زاده شکوی» / ۴۴۶: «تفسیر شیخ محمدجواد نجفی» / ۴۴۶: «تفاسیر شهید آیت‌الله عظمی سید محمدباقر صدر» / ۴۴۶: «تفسیر سوره العصر، امام موسی صدر» / ۴۴۶: «تفسیر قرآن، سوره‌های حمد و بقره، حسینعلی راشد» / ۴۴۷: «تفسیر بنت‌الهدی صدر» / ۴۴۸: «تفسیر منظوم فارسی صدرالشریعه» / ۴۴۹: «تفسیر اسخری» / ۴۴۹: «تفسیر آیت‌الله سیدمرتضی شستری» / ۴۵۰: «تفسیر اطیب البیان» / ۴۵۰: «التفسیر الکاشف» / ۴۵۰: «تفسیر ابراهیم عاملی» / ۴۵۲: «تفسیر سوره واقعه» / ۴۵۲: «تفسیر فی ظلال الانفال» / ۴۵۳: «البیاقوت الحسان» در تفسیر سوره الرحمان / ۴۵۳: «صوت‌الولایه و سوره‌الواقعه» / ۴۵۳: «فاتحة‌الکتاب، مشرب» امام حسن عسکری (ع) / ۴۵۳: «اضواء علی مشابهات القرآن عاملی» / ۴۵۳: «حاشیه بر تفسیر صافی» ملا محمد فیض کاشانی / ۴۵۳: «تفسیر مستند جزء عم» / ۴۵۴: «فرهنگ لغات قرآن» / ۴۵۴: «تفاسیر حجت‌الاسلام یعقوب جعفری مراغی» / ۴۵۴: «انوارالآیات» / ۴۵۴: «تفسیر محدث» / ۴۵۴: «تفسیر احسن‌القصص» / ۴۵۴: «ترجمه و شرح قرآن مجید» / ۴۵۵: «تفسیر آیت‌الله سید نورالدین فانی اصفهانی» / ۴۵۵: «تفسیر امثال القرآن» / ۴۵۵: «تفسیر آیت‌الله اصفهانی» / ۴۵۵: «الجدید فی تفسیر القرآن» / ۴۵۵: «رسائل تفسیری حاج شریفی خوانساری» / ۴۵۶: «تفاسیر شیخ محمدباقر ناصری» / ۴۵۶: «انوار نبوت» / ۴۵۶: «تفسیر محلاتی» یا «مغتنم‌الدُرر» / ۴۵۶: «تفسیر و مبانی لغات در حواشی قرآن» / ۴۵۶: «اصلاح و جبر النجوده» / ۴۵۷: «علم‌الرحمن فی اسرار القرآن» / ۴۵۸: «حواشی بر تفسیر روح‌البیان» شیخ اسماعیل حقی / ۴۵۹: «رساله‌های قرآنی» / ۴۵۹: «حواشی بر قرآن کریم» / ۴۶۰: «مصابن‌المعصومین» در شرح سوره یس / ۴۶۰: «تفسیر مولوی» / ۴۶۱: «حمایة‌الحیوان فی شریعة القرآن» / ۴۶۱: «بیان‌الفرقان» / ۴۶۱: «تفسیر موسوی اصفهانی» / ۴۶۱: «ترجمه و تفسیر لغات مشکل قرآن کریم» / ۴۶۳: «تفسیر نجم‌الواعظین» / ۴۶۳: «کنوز‌اللثالی» / ۴۶۴: «حاشیه بر تفسیر صافی» / ۴۶۴: «اسرارالآیات» و «خواص‌الآیات» / ۴۶۵: «تفسیر قرآن مجید» برخی از سوره‌ها / ۴۶۶: «تفسیر قرآن مجید» / ۴۶۶: «اسرار‌العشق» تفسیر سوره یوسف، (منظوم) / ۴۶۷: «معاجز القرآن» / ۴۶۸: «اعراب و تفسیر ست سور من القرآن» / ۴۶۸: «نجم‌السہیل در شرح دعای کمیل» یا «راز و نیاز علی (ع) با خدا» / ۴۶۸: «حواشی بر قرآن در تفسیر و لغت و تجوید» / ۴۶۹: «تجوید و ترتیل و قرائت قرآن» / ۴۷۰: «تصحیح تفسیر تبیان» شیخ طوسی (ره) / ۴۷۰: «تفسیر یزدی» / ۴۷۱: «تفسیر سوره‌های

- آل عمران، انبیاء و یوسف / ۴۷۱؛ «حاشیه بر تفسیر نورالانوار» سید رضی الدین محمد شیرازی / ۴۷۱؛
 «رساله در تجوید» / ۴۷۱؛ «حجۃ التفاسیر» با «آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن» / ۴۷۲؛ «تفسیر روان جاوید»
 / ۴۷۲؛ «معارف القرآن» / ۴۷۲؛ «خلاصۃ البیان در تفسیر قرآن» / ۴۷۳؛ «تفسیر سوره توحید» / ۴۷۳؛
 «ذریعة الوداد» تفسیر سوره یوسف / ۴۷۴؛ «غنائم التبیان در تفسیر قرآن» / ۴۷۴؛ «تفسیر قرآن اراکی» / ۴۷۴؛
 «وجیزۃ التجوید» / ۴۷۴؛ «قرآن و حجاب» / ۴۷۵؛ «غریب القرآن» / ۴۷۵؛ «تفسیر قرآن بروجنی» / ۴۷۵؛
 «مقالات قرآنی» / ۴۷۶؛ «حوز مقصودات» / ۴۷۸؛ «جواهر الایمان فی ترجمۃ القرآن»، ترجمه تفسیر منسوب
 به امام حسن عسکری (ع) / ۴۷۸؛ «تفسیر بزرگ قرآن» / ۴۷۸؛ «مفتاح علوم القرآن» در تفسیر / ۴۷۹؛ «آیات
 اخلاقی و تربیتی قرآن» / ۴۷۹؛ «تفسیر قرآن» تا آخر سوره نساء / ۴۸۰؛ «خلاصۃ البیان فی تفسیر القرآن» /
 ۴۸۰؛ «لوامع التنزیل» تفسیر کبیر قرآن / ۴۸۱؛ «تفسیر سوره فجر و تسلیات الرسول» / ۴۸۱؛ «الآیة الکبری
 فی احوال لیلۃ الاسری» / ۴۸۲؛ «مجمع الانوار و قوامع الکفار» در تفسیر سوره بقره / ۴۸۲؛ «مصابیح الانوار»
 در تفسیر / ۴۸۲؛ «مظهر التبیان» در ترجمه الاتقان فی علوم القرآن «سیوطی» / ۴۸۳؛ «لمعات النور فی
 تفسیر آیۃ النور» / ۴۸۳؛ «قدمه بر ترجمه انگلیسی قرآن» / ۴۸۳؛ «تفسیر سوره حمد» / ۴۸۳؛ «تفسیر
 آیات القرآن» / ۴۸۴؛ «اصلاح نامه علوم قرآنی» / ۴۸۴؛ «عشق و عصمت» در تفسیر سوره یوسف / ۴۸۴؛
 «قانون تفسیر» / ۴۸۵؛ «محاضرات فی تفسیر القرآن الکریم» / ۴۸۵؛ «تفسیر مخزن العرفان» / ۴۸۶؛ «تفسیر
 آیۃ نور» منظوم / ۴۸۶؛ «لآلی المنشور فی تفسیر سوره الطور» / ۴۸۷
- تفسیرها و مفسران و قرآن پژوهان قرن پانزدهم هجری قمری (معاصر) ۴۸۸
- تفسیرها و مفسران و آثار قرآنی دوران معاصر ۴۹۱
- «پیام قرآن» / ۴۹۱؛ «فی رحاب القرآن» / ۴۹۱؛ «انفال یا ثروت های عمومی» / ۴۹۲؛ «تفسیر مصباح الهدی» /
 ۴۹۲؛ «اتمام الفائدة فی تفسیر المائدة» / ۴۹۳؛ «ترجمه تفسیر فی ظلال القرآن» / ۴۹۴؛ «تفسیر سوره
 بقره» / ۴۹۵؛ «پژوهشی در علوم قرآن» / ۴۹۵؛ «احکام القرآن» / ۴۹۵؛ «آشنایی با تفسیر قرآن و
 مفسران» / ۴۹۵؛ «معاد در قرآن» / ۴۹۶؛ «انسان از دیدگاه قرآن»، «صبر از دیدگاه قرآن» و «تقوی از نظر
 قرآن» / ۴۹۶؛ «تاج التراجم فی تفسیر القرآن للعاجم» / ۴۹۶؛ «آشنایی با جانی علم قرائت» / ۴۹۶؛
 «المفسرون، حیاتهم و منهجهم» / ۴۹۷؛ «رساله های اخلاقی و تفسیری» / ۴۹۷؛ «سخن حق در تفسیر» /
 ۴۹۸؛ «تفسیر قرآن ایزدی» / ۴۹۸؛ «برهان قرآن در علوم قرآنی» / ۵۰۰؛ «القرآن و معرفة الطیبه» / ۵۰۰؛
 «گلستان ضرب المثل های قرآنی» / ۵۰۱؛ «باورهای قرآنی» / ۵۰۱؛ «قیامت از دیدگاه قرآن و حدیث» /
 ۵۰۲؛ «تفسیر شیخ محمد حسین اویسی قزوینی» / ۵۰۲؛ «مکاتب تفسیری» / ۵۰۲؛ «مصباح القرآن» / ۵۰۲؛
 «تفسیر قرآن به ترتیب نزول» / ۵۰۲؛ «تفسیر قرآن بهرام پور» / ۵۰۲؛ «مناهی البیان» / ۵۰۲؛ «تفاسیر
 بیستونی» / ۵۰۳؛ «تفسیر کاشف» / ۵۰۳؛ «برهان قرآن و تفسیر جزء ۲۳ قرآن» / ۵۰۴؛ «کتابی با مفاهیم
 ظاهر آیات قرآن» / ۵۰۴؛ «اساتید و قاریان قرآن اصفهان» / ۵۰۴؛ «تبویب موضوعی المیزان» / ۵۰۵؛
 «کتاب های قرآنی مهندس بازرگان» / ۵۰۵؛ «رسائل قرآنی مهندس عبدالعلی بازرگان» / ۵۰۶؛ «مباحث

- نظری و تاریخی تفسیر / ۵۰۶: «قرآن و عهدین» / ۵۰۶: «اضواء علی نصوص تفسیریہ للقرآن الکریم» / ۵۰۷: «اولین دانشگاه و آخرین پیامبر(ص)» / ۵۰۷: «تفسیر سوره‌هایی از قرآن» / ۵۰۸: «روش تفسیر تشریحی» / ۵۰۸: «تفسیر سوره کافرون» / ۵۰۸: «سه گوهر تابناک از دریای پرفیض کلام الهی» / ۵۰۹: «تفسیر قرآن کریم تسخیری و نعمانی» / ۵۰۹: «تمثیلات و تشبیهات قرآن» / ۵۱۰: «آیت‌الله طالقانی و تفسیر پرنوی از قرآن» / ۵۱۰: «تفسیر کوثر» / ۵۱۰: «تفسیر الحیری» / ۵۱۰: «قرآن معجزه جاوید» / ۵۱۰: «درست‌نامه علوم قرآنی» / ۵۱۱: «تصحیح» / ۵۱۱: «تفسیر مواهب علیّه» / ۵۱۱: «اکذوبه تحریف القرآن» / ۵۱۲: «انسان از دیدگاه قرآن» / ۵۱۲: «تفسیر موضوعی آیت‌الله حاج شیخ عبدالله جواد آملی» / ۵۱۳: «تفسیر البصائر» / ۵۱۴: «قبسات» / ۵۱۴: «پژوهشی در قرآن و فنون قرائت» / ۵۱۵: «دائرة المعارف قرآن‌شناسی» / ۵۱۵: «قرآن در آینه احکام» / ۵۱۵: «پرنوی از انوار وحی» / ۵۱۵: «پژوهشی در تاریخ قرآن کریم» / ۵۱۵: «فرهنگ لغات قرآن» / ۵۱۶: «تفسیر حق» / ۵۱۶: «رسالة الانوار» / ۵۱۶: «عشرة دروس لتعليم قرائة القرآن الکریم» / ۵۱۷: «تفسیر سوره صف» / ۵۱۷: «مباحثی در تفسیر سوره حمد» و «تفسیر سوره کوثر» / ۵۱۷: «جامعه‌سازی قرآنی» / ۵۱۸: «تفسیر سوره جمعه» / ۵۱۹: «تدبر در قرآن» / ۵۱۹: «تبلیغ از منظر قرآن» / ۵۲۰: «تفاسیر حسینی تهرانی» / ۵۲۰: «تلخیص تفسیر المیزان» / ۵۲۰: «تقریب القرآن الی الازدهان» / ۵۲۰: «رسائل تفسیری شیخ محمدعلی حلّی» / ۵۲۰: «مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن» / ۵۲۱: «تفاسیر شهید آیت‌الله دکتر بهشتی» / ۵۲۱: «تفسیر کاشف» / ۵۲۱: «تفاسیر آیت‌الله حسن‌زاده آملی» / ۵۲۱: «مائدة آسمانی» / ۵۲۲: «تفسیر مفردات القرآن» / ۵۲۲: «القرآن فی احادیث النبی و اهل البیت» / ۵۲۲: «پژوهش موضوعی در قرآن مجید» / ۵۲۳: «تفسیر الفاتحه» / ۵۲۳: «تفسیر صفوة العرفان فی تفسیر القرآن» / ۵۲۳: «تفسیر و ترجمه خرمشاهی» / ۵۲۳: «آیات مشکله قرآن» / ۵۲۴: «ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن» / ۵۲۴: «نخبة التفاسیر» / ۵۲۴: «الجمان الحسان فی احکام القرآن» / ۵۲۴: «تفسیر القرآن العظیم» / ۵۲۵: «تجلی مراتب شهودی پیامبر اکرم(ص) در کشف الاسرار» / ۵۲۵: «رسالات تفسیری شهید دستغیب» / ۵۲۶: «نورالقرآن فی تفسیر القرآن» / ۵۲۶: «انوار العرفان فی تفسیر القرآن» / ۵۲۶: «تفسیر جامع روانی حسین درگاهی» / ۵۲۶: «تفاسیر علی محمد دخیل» / ۵۲۶: «دلایل الاعجاز» / ۵۲۷: «زنوهای از قرآن و حدیث» / ۵۲۷: «علوم قرآنی» / ۵۲۷: «مباحث ادبی قرآن» / ۵۲۷: «چند درس پیرامون شناخت قرآن» / ۵۲۷: «نمایی عزت در قرآن» / ۵۲۷: «علامه شبّر و تفاسیر سه گانه» / ۵۲۸: «تفسیر ریحان» / ۵۲۸: «کرائم القرآن» / ۵۲۸: «درآمدی بر تفسیر علمی قرآن کریم» / ۵۲۸: «تعالیم قرآن» / ۵۲۹: «آموزش روخوانی قرآن» / ۵۲۹: «تفسیر کلامی قرآن» / ۵۲۹: «قصص قرآن» / ۵۳۰: «تفسیر قطره» / ۵۳۰: «تفسیر حاج شیخ حسین ربّانی میانجی» / ۵۳۰: «لطایفی از قرآن کریم» / ۵۳۰: «زال حکمت» / ۵۳۱: «نهج البلاغه از دید قرآن» / ۵۳۱: «آشنایی با قرآن کریم» / ۵۳۲: «تفسیر مجمع الانوار و معدن الاسرار زنجان» / ۵۳۲: «بررسی تطبیقی میان علم تجوید و آواشناسی» / ۵۳۲: «واژگان پژوهشی قرآن» / ۵۳۲: «اسباب النزول» / ۵۳۲: «علی(ع)، قرآن ناطق» / ۵۳۳: «نماز در قرآن» / ۵۳۳: «پژوهشی در تفسیر علی بن ابراهیم قمی» / ۵۳۳:

«نرم‌افزارهای قرآنی»/ ۵۳۳: «تصحیح و تعلیق تفسیر حدائق الحقایق» معین‌الدین هروی/ ۵۳۴: «خلقت انسان در قرآن»/ ۵۳۴: «القرآن، طبیعت، تاریخ»/ ۵۳۵: فرهنگ‌نامه «پیامبر (ص) در قرآن»/ ۵۳۵: «معجم‌الافعال المتعدیه و اللازمه فی القرآن الکریم»/ ۵۳۶: «تفسیر صحیح آیات مشکله» آیت‌الله سبحانی/ ۵۳۶: «حواشی دکتر حسن سادات ناصری بر تفسیر کشف‌الاسرار»/ ۵۳۸: «تفسیر آیه مباهله»/ ۵۳۸: «تفسیر آیت‌الله حاج شیخ حسن سعید تهرانی»/ ۵۳۸: «دوش‌های تأویل قرآن»/ ۵۳۸: «مفتاح التفاسیر»/ ۵۳۸: «واژگان قرآن کریم»/ ۵۳۸: «آموزش قرائت و تجوید قرآن»/ ۵۳۹: «المحیط بلغات القرآن»/ ۵۳۹: «جامعه سیاسی اسلام» از نظر قرآن و سنت/ ۵۳۹: «تفسیر سورة جمعه»/ ۵۳۹: «گزیده کشف‌الاسرار مبینی»/ ۵۴۰: «رمزگشایی از آیات الهی»/ ۵۴۰: «مباحث تفسیری سید مرتضی»/ ۵۴۰: «بررسی بیست ترجمه فارسی از قرآن»/ ۵۴۰: ترجمه «آیات ذوالقرنین»/ ۵۴۱: «تفسیر و تفاسیر شیعه»/ ۵۴۲: «شرح و تفسیر لغات قرآن»/ ۵۴۲: «ترجمه و تفسیر راهنما»/ ۵۴۲: «تفسیر نوین»/ ۵۴۳: «نگرشی بر آیات قرآن»/ ۵۴۳: «ترجمه تفسیر جوامع الجامع طبرسی»/ ۵۴۳: «تفسیر آیه جلاب»/ ۵۴۴: «تفسیر سوره‌های حجرات و یوسف» (حسن یوسف)/ ۵۴۴: «ترجمه اسرارالآیات» یا «رازهای آیات قرآن»/ ۵۴۴: «مقالاتی در تفسیر قرآن»/ ۵۴۵: «تفسیر نورالقرآن»/ ۵۴۶: «سلسله‌المختارات من نصوص التفسیر المستنبط»/ ۵۴۷: «تفسیر سورة یوسف» «پرتوی از جمال انسانیت»/ ۵۴۷: «الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة»/ ۵۴۷: «تفاسیر شیخ عبدالعظیم صدوقی اردبیلی»/ ۵۴۸: «آوای قرآن»/ ۵۴۸: «تفسیر آیت‌الله حاج سیدرضا صدر»/ ۵۴۹: «ترجمه تفسیر جوامع الجامع»/ ۵۴۹: «تفسیر سوره‌های انفال، فجر، واقعه و الرحمن»/ ۵۴۹: «علوم قرآن»/ ۵۴۹: «جهاد در قرآن»/ ۵۴۹: «قرآن مبین»/ «ترجمه، توضیح و تفسیر فشرده قرآن به قرآن»/ ۵۴۹: «تفسیر جزء یازدهم تفسیر نمونه»/ ۵۵۰: «شیوه همسرداری پیامبر به گزارش قرآن و سنت»/ ۵۵۰: «نسب و بداه در قرآن»/ ۵۵۰: «آثار اجتماعی دین از دیدگاه قرآن»/ ۵۵۰: «طبقات مفسران شیعه»/ ۵۵۱: «نقش قرآن بر اصحابان»/ ۵۵۱: «جلوه جمال، نمونه اعلای بلاغت قرآن»/ ۵۵۱: «ترجمه و تفسیر قرآن کریم»/ ۵۵۱: «قرآن و فلسفه غرب» یا «قرآن از نظر دانشمندان خارجی»/ ۵۵۲: «آراء حول القرآن»/ ۵۵۲: «القرآن الکریم فی عصر الرسول (ص) و مابعد»/ ۵۵۳: «تفسیر فرائد کوفی»/ ۵۵۴: «پرتوی از قرآن»/ ۵۵۵: «تفسیر ضیاء» و «ضیاء‌التاری»/ ۵۵۵: «تفسیر سوره حمد»/ ۵۵۶: «شفاعت در قرآن»/ ۵۵۶: «آیات الاحکام تطبیقی»/ ۵۵۶: «من ریح القرآن»/ ۵۵۷: «دروس فی التفسیر»/ ۵۵۸: «سبمای فرشتگان در قرآن و روایات»/ ۵۵۸: «تفسیر قرآن مجید، فلاطوری»/ ۵۵۸: «واژه‌های قرآن»/ ۵۵۹: «شناخت قرآن»/ ۵۵۹: «تفسیر روان برای نسل جوان»/ ۵۶۰: «تفسیر فقیه امامی»/ ۵۶۱: «تفسیر سورة یوسف»/ ۵۶۱: «دوره کامل تفسیر قرآن»/ ۵۶۲: «تفسیر نورالقرآن»/ ۵۶۳: «قرآن‌شناسی»/ ۵۶۳: «واژه‌های اطلاع در قرآن»/ ۵۶۴: «پیام آسمانی و توحید فلسفی»/ ۵۶۴: «مدخل التفسیر آیت‌الله عظمی فاضل لکنانی»/ ۵۶۴: «کفایة المفسرین»/ ۵۶۵: «آشنایی با سوره‌های قرآن»/ ۵۶۵: «مفاهیم اعتقادی قرآن»/ ۵۶۵: «تفسیر نور»/ ۵۶۵: «ترجمه تفسیر فی ظلال القرآن»

سید قطب / ۵۶۵: «تفاسیر سید علی اکبر قرشی بنایی ارموی» / ۵۶۶: «تفاسیر قرآنی آیت الله حاج شیخ علی قاضی زاهد گلپایگانی» / ۵۶۷: «تفسیر جامع آیات الاحکام» / ۵۶۷: «تفسیر شیخ سلیمان بن ابی القاسم کاشانی» / ۵۶۷: «فرهنگ تفسیری واژه های قرآن» / ۵۶۷: «آشنایی با علوم قرآنی» / ۵۶۷: «ظهور و سقوط نمدها از دیدگاه قرآن» / ۵۶۷: «مبارزه طاغوتیان با قرآن» / ۵۶۷: «کتاب شناسی مطالعات قرآنی به زبانهای اروپایی» / ۵۶۸: «حزب الله در قرآن» / ۵۶۸: «تفسیر سوره های لقمان و مدثر» / ۵۶۸: «اخلاق از نظر قرآن کریم» / ۵۶۹: «غریب القرآن» / ۵۶۹: «نگاهی دیگر به مفاهیم قرآن» / ۵۷۰: «درسهایی از علوم قرآن» / ۵۷۰: «تصحیح و تحقیق تفسیر جوامع الجامع» / ۵۷۱: «درآمدی بر تاریخ ادیان در قرآن» / ۵۷۱: «تفسیر قرآن کریم و علوم جدید» / ۵۷۱: «تفسیر سوره انعام» / ۵۷۱: «روش تربیتی قرآن» و «موقیعت زنان در قرآن» / ۵۷۱: «القرآن و معرفة الطبیعه» / ۵۷۲: «سیمای صابران در قرآن» / ۵۷۲: «وظیفه فرد مسلمان در احادی حکومت اسلامی» / ۵۷۲: «تفسیر سوره حمد» / ۵۷۳: «نگاهی به دنیای حیوانات در قرآن» / ۵۷۳: «الانظار التفسیریة للشیخ الاعظم الانصاری» / ۵۷۳: «آشنایی با سوره های قرآن» / ۵۷۳: «بررسی گزیده های از آثار ترجمه شده اسلامی» / ۵۷۴: «اسرائیلیات و تأثیر آن بر داستانهای انبیاء در تفاسیر قرآنی، روانی» / ۵۷۴: «تفسیر موضوعی پیام قرآن» / ۵۷۴: «قرآن هرگز تحریف نشده است» / ۵۷۴: «خصائص الوحي المبين» / ۵۷۴: «تاریخ تفسیر» / ۵۷۴: «اخلاق در قرآن» / ۵۷۵: «فطرت در قرآن» / ۵۷۵: «نزول قرآن و رؤیای هفت حرف» / ۵۷۵: «کشتی به روایت طوفان» / ۵۷۵: «نصوص فی علوم القرآن» / ۵۷۵: «المعجم فی فقه القرآن» / ۵۷۵: «بحوث فی تاریخ القرآن و علومه» / ۵۷۶: «ترجمه بدیع القرآن» / ۵۷۶: «حاشیه بر کتاب انوار التنویل» در تفسیر قرآن / ۵۷۶: «معارف اسلامی در سوره یس» / ۵۷۷: «تفسیر قرآن مدرس هاشمی» / ۵۷۸: «المدخل الی تفسیر الموضوعی» / ۵۷۸: «تفسیر القرآن الکریم، موحد» / ۵۸۰: «فوائد السور» / ۵۸۱: «تفسیر سوره جمعه» / ۵۸۱: «تفسیر نویسان شیعه» / ۵۸۲: «مستاره درخشان» (منظوم) تفسیر آیه تطهیر / ۵۸۲: «تفسیر ام الكتاب» / ۵۸۲: «تفسیر روشن» / ۵۸۳: «جواهر العرفان در تفسیر قرآن» / ۵۸۴: «تفسیر مناهج البیان» / ۵۸۴: «ملکی ملاحی» / ۵۸۴: «مقالات قرآنی» / ۵۸۵: «تفسیر المعضلات من الآيات» / ۵۸۶: «پیمان در قرآن» / ۵۸۷: «چرا قرآن چرا شاهما؟» / ۵۸۷: «سیر نگارش های علوم قرآنی» / ۵۸۸: «دراسات فی ولاية الفقيه و فقه الدولة الاسلامیه» / ۵۸۹: «الاحکام الشرعیة علی مذهب اهل البیت علیهم السلام» / ۵۸۹: «تحلیلی بر دو مفهوم قرآنی» / ۵۸۹: «البیان فی تفسیر القرآن» / ۵۹۰: «تفسیر سوره یس» / ۵۹۱: «قصص قرآن یا تاریخ انبیاء» / ۵۹۱: «بدایع الکلام فی تفسیر آیات الاحکام» / ۵۹۱: «درسهایی از قرآن» / ۵۹۱: «تفسیر المحقق» / ۵۹۲: «تفسیر جزء سیم مدرّس بستان آبادی» / ۵۹۲: «تفسیر آیت الله ابو الفضل میر محمدی زنجانی» / ۵۹۲: «آیات الاحکام» / ۵۹۲: «روح القرآن» / ۵۹۲: «تفسیر من هدی القرآن» / ۵۹۲: «تفسیر نمونه» / ۵۹۳: «آدم از نظر قرآن» / ۵۹۳: «بنایح الحیاة فی موارد الآيات» / ۵۹۴: «تفسیر سوره مائده، مولوی» / ۵۹۴: «آیات التوحید، النیوة والمعاد» / ۵۹۴: «روشنگری دینی» در تفسیر / ۵۹۴: «سر الخطاب فی تفسیر الكتاب» / ۵۹۴: «تفاسیر آیت الله

استاد شهید مطهری/ ۵۹۵؛ «برداشت‌هایی از قرآن مجید»/ ۵۹۵؛ «التمهید فی علوم القرآن»/ ۵۹۵؛ «آدم از دیدگاه قرآن و عهدین»/ ۵۹۶؛ «سلامة القرآن من التحریف و تنفید الافتراءات علی الشیعة الامامیه»/ ۵۹۶؛ «تحریف‌ناپذیری قرآن»/ ۵۹۷؛ «تفسیر قرآن نورانی»/ ۵۹۷؛ «مدارا یا مخالفان در قرآن و سیره نبوی»/ ۵۹۷؛ «ترجمه روض الجنان و روح الجنان»/ ۵۹۷؛ «تصحیح و تعلیق تفسیر صفی»/ ۵۹۸؛ «دائرة المعارف قرآن»/ ۵۹۸؛ «درسی از قرآن»/ ۵۹۸؛ «دنیا از دیدگاه قرآن»/ ۵۹۹؛ «رساله‌های تفسیری جواد نوربخش»/ ۵۹۹؛ «آیات الاحکام»/ ۵۹۹؛ «تفسیر سیدمرتضی واعظ برقمی قمی»/ ۵۹۹؛ «وحی، شهود غیبی»/ ۵۹۹؛ «دلیل التفسیر فی السور»/ ۵۹۹؛ «تلاش‌های تفسیری»/ ۶۰۰؛ «تفسیر ترتیبی، راهنما و فرهنگ قرآن»/ ۶۰۰؛ «تحفة العراق»/ ۶۰۰؛ «التفسیر المعین»/ ۶۰۰؛ «فرهنگنامه قرآنی»/ ۶۰۰؛ «اسس الايمان فی القرآن»/ ۶۰۰؛ «تأملاتی در برخی سوره‌های قرآن»/ ۶۰۱؛ «تفسیر آیات الاحکام»/ ۶۰۱؛ «بازخوانی قصه خلقت»/ ۶۰۲؛ «مفتاح التاسیر»/ ۶۰۲؛ «دائرة المعارف قرآن»/ ۶۰۲

مبحث پنجم: ترجمه قرآن	۶۰۵
مبحث ششم: علوم مختلفه مربوط به قرآن	۶۳۵
سخن پایانی	۶۴۵
برخی از مآخذ	۶۵۵

پیشگفتار

«وَ أَنْ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوا...»^۱

قرآن، راه راست و مسیر مستقیم، به طرف تکامل را می‌شناساند و آدمیان را به سوی حقیقت هدایت می‌کند. آدم شاکلی را به اوج تعالی و ترقی رهنمون می‌شود. خداوند چون انسانها را آفرید برای تعالی فکر و اندیشه آنها، قرآن را وسیله هدایت قرار داد، تا آدمیان با تمسک به این رشته محکم الهی راه سعادت را بیابند؛ فکر و ذکر را با هم بیامیزند و اندیشه خود را بالا ببرند؛ از رکود جسم و روح به در آیند و از دنیای حیوانی به مراحل عبودیت، انسانیت و شایستگی برسند، تا همه حقایق را در پرتو انوار ازلی الهی بنگرند، همگام با قرآن و به دنبال آن به سیر آفاق و انفس پردازند.

قدم اول شناخت قرآن، آموزش و یادگیری عبارات و الفاظ و گام دوم به تفسیر و تأویل قرآن پرداختن است، قدم سوم تدبّر و تفکر در آیات الهی و خود را به منبع نور نزدیک کردن است، باید اندیشید و زندگی را قرآنی نمود، در جامعه قرآنی ظلم و بی‌عدالتی و فساد و دروغ وجود ندارد، همه‌اش عدالت و نورانیت و محبت و مساوات در اموال و ثروتها و زندگی‌هاست. «إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا»^۲

۱. سوره انعام، آیه ۱۵۳.

۲. سوره الانسان، آیه ۳.

ما راه را نشان دادیم صراط مستقیم را نمایانندیم چه شکرگزار و چه ناسپاس مردم،
 بندگان باایمان، در هر روز چندین مرتبه، از خدا می‌خواهند تا صراط مستقیم، راه
 نیکان و پاکان و هدایت‌یافتگان را به آنها نشان داده و در آن مسیر قرارشان دهد، باشد
 که رستگار شوند و این خواندن نماز و درخواست هدایت به خاطر آن است که مردم
 مسلمان پیوسته به خود تلقین کنند که در جهت صراط مستقیم قرار گیرند و از خدا
 بخواهند تا آنها را هدایت کند، و این، به خواست خود در مسیر حق قرار گرفتن است
 و به سوی سعادت رفتن.

و خوشا به حال آنان که همواره شرایط رسیدن به حق را فراهم می‌کنند و زمینه
 را آماده وصال دوست، می‌سازند؛ تا جوامع اسلامی به سوی قرآن حرکت کنند و
 به مفاهیم آن کتاب آسمانی دست یابند، بهتر بخوانند و بهتر بفهمند و ان شاء الله بهتر
 عمل کنند.

مفسران و مترجمان کتاب خدا و قرآن پژوهان مؤمن بسیارند؛ مجامع اسلامی و
 همه مسلمانها سعی دارند مطالب و غرائض این کتاب مقدس را آسان کرده و به زبان
 روز برای مردم خود باز گویند و باز نویسند، تا همگان به معراج معرفت عروج کنند.
 قرآن پویا و مفاهیمش سیال است و همچنان در حال ترقی و تکامل است.
 معارف قرآنی هیچ‌گاه توقف نداشته است و کهنه نمی‌شود. هر گروه و فرقه و مذهبی
 از مسلمانان به اندازه درک و فهم خودشان از قرآن می‌گویند و می‌نویسند، و به نوعی
 تأویل و تفسیر دارند.

هر کس به بیانی صفت حمد تو گوید   بلبل به غزلخوانی و قمری به ترانه
 فلاسفه، فقها، متکلمین، عرفا، ادیبان، سیاستمداران، علمای جامعه‌شناسی،
 دانشمندان علوم تجربی و زیست‌شناسان، هر کدام برداشتی خاص خود، از قرآن دارند
 و به دریافتی تازه، می‌رسند و حقیقت را در آن یافته‌ها می‌جویند «إِنَّ الْقُرْآنَ ذُو جَوْهٍ».
 و خوشا به حال آنان که اوقاتشان صرف شناخت و شناساندن قرآن می‌شود و
 حقایق الهی را برای خود و دیگران روشن می‌سازند. شاید در همین لحظاتی که این
 مطالب نوشته می‌شود صدها هزار نفر در گوشه و کنار این جهان پهناور در حال تحقیق
 و پژوهش و قرائت و حفظ و تحلیل و تفسیر قرآن مجید هستند. مطالب نو و نکات
 تازه‌ای را از آن کتاب جاودانه برداشت می‌کنند و برای آیندگان به ارمغان می‌گذارند،

و ما نیز خوشه چین این خرمن عظیم و جرعه نوش این دریای پهناور و این اقیانوس بی کران بوده و هستیم و دوست داریم که ما را با کلافی نیز جزو خریداران بوسف، به حساب آرند و نام ما را در زمره پژوهندگان قرآن بنویسند.

با هر کلام برای خوانندگان قرآن و پژوهشگران تفسیر و دانشمندان علوم قرآنی، هر روز بابی جدید باز می شود و دریچه ای تازه گشوده و سخنی نو تفهیم می گردد.

مرحوم دکتر شفیع در گوشه ای از این صحرای وسیع تحقیق و مطالعه، به تکاپو پرداخت و کاسه ای آب، از این اقیانوس بی کران برگرفت و خود را سیراب کرد و من نیز به دنبال او قدمی برداشتم و لبی تر کردم و اوراقی بر نوشته های او افزودم، از خدا توفیق می طلبم که بتوانم در حد بضاعت اندک خود خدمتی انجام داده و در راه خدمت به قرآن، قدمی برداشته باشم.

در اواخر سال ۱۳۷۹ برای عیادت به منزل مرحوم دکتر سید محمد شفعی رفته بودم. حال مساعدی نداشت. احساس می کرد که طومار زندگی اش در حال پیچیده شدن است و روزهای آخر زندگی را می گذراند و باید خویشتن را برای سفر دور و درازی که در پیش دارد و تنها باید این راه را بپیماید، آماده کند. با صدای مقطع و آرام از گذشته های دور و درازش سخن می گفت. از خانواده، از فرزندان، از محیط هایی که در آنجا کار کرده بود، از دوستان و آشنایان در گذشته اش و... آرام آرام از گوشه چشمانش اشکهایش فرو می غلتید. او هم مثل همه آدمها از زندگی گذشته اش تأسف می خورد و فکر می کرد که کامی از این جهان برنگرفته و بدون بهره گیری کافی از این دنیا، باید همه چیز را رها کند و راهی جهان آخرت شود، راستی عجب دنیایی است!

پس از عمری که می خواهم بساط عشرتی چینم

فلک گوید: نه چین زرگر، که من ناچیده بر چینم

این حالتها را در واپسین ایام مرحوم شفیع در او مشاهده کردم و احساس می نمودم که دیگر به این عالم فکر نمی کند و در اندیشه کوچ از این مرحله است و در حال و هوای دنیای دیگر است. از این عرصه دل بریده و به سرای آخرت پیوسته است.

کتاب «مفسران شیعه» را که در سالهای جوانی و دوره دانشجویی تألیف کرده بود به دستم داد، این کتاب را به عنوان رساله دوره دکتری خود ارائه کرده بود و در سال ۱۳۴۹ توسط دانشگاه شیراز در ۲۰۷ صفحه چاپ و منتشر شده بود. در نشریات مختلف نقدهایی بر آن نگاشته بودند. در آن زمان بدین نام و با این موضوع، اولین مرتبه بود که مجله‌های ارائه می‌شد. نقضهایی نیز داشت که به مرور زمان از همان سال ۴۹ در حد امکان برطرف نموده و حاشیه‌هایی بر آن کتاب نوشته و غلطها و اشکالات آن را اصلاح کرده بود.

پس از آنکه لحظاتی به توروّق آن کتاب پرداختم، به سخن آمد و گفت: دوست دارم که شما هر طور صلاح می‌دانید، این اثر را اصلاح و کامل کنید تا یک اثر قرآنی از من مانده باشد. بررسی و تصحیحش نمائید و در صورت امکان آن را به چاپ برسانید. با آن همه یار و آشنایی که داشت، مرا درخور این خدمت دانسته بود. درخواست او را به جان پذیرا شدم، چند روزی بیشتر نگذاشت که خبر ارتحالش را شنیدم.

از همان زمان در صدد بودم که فرصتی پیش آید تا این وظیفه را انجام دهم. کارهایی را که در دست داشتم یکی یکی به جایی رساندم و از اول ماه رمضان ۱۴۲۸ (مهرماه ۸۶) کار اصلاح کتاب «مفسران شیعه» را آغاز کردم، ابتدا چندین ماه، بدین کتاب پرداختم، اصلاحاتی را که خود آن مرحوم در حاشیه کتاب یادداشت کرده بود، لحاظ کردم. با کتب رجال تفسیری مقابله و اشکالات مربوط به نام و تاریخهای را که وجود داشت، در حدّ توان برطرف نمودم و اگر در نسخه‌های مختلف نامها یا تاریخها به صورت گوناگون بود، آن را که صحیح‌تر تشخیص می‌دادم انتخاب کردم. در هر دوره اگر نامها و تفسیرهایی از قلم افتاده یا جابه‌جا شده بود، به متن اضافه و در حد امکان نام مفسران هر دوره را به طور کامل و متناسب با کتب رجال، آوردم.

مرحوم شفیعی به کتابخانه‌های آستان قدس رضوی و کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار تهران و کتابخانه آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی در قم و برخی دیگر از کتابخانه‌ها مراجعه کرده بود و بعضی نسخه‌های خطی را دیده بود، من دیگر لزومی به مراجعه مجدد ندیدم، به همان اظهارنظرها اکتفا نمودم.

نقدهایی را که در زمان انتشار کتاب انجام شده بود و توانستم به برخی از آنها

دسترسی پیدا کنم از نظر نینداختنم، مطالب تکراری را که در این کتابها فراوان به چشم می‌خورد تا حد امکان برطرف نمودم. قصدم تصحیح، ویراستاری و تکمیل کتاب بود که الحمدلله تا حدی موفق شدم، بحثها و مطالب و پاورقی‌هایی بدان افزودم که بیش از متن اصلی کتاب از کار در آمد. نام کتاب را «تفاسیر و مفسران شیعه» گذاشتم تا با نامهای مشابه، اشتباه نشود. امید که مورد قبول ارباب معرفت قرار گیرد و روح آن شادروان از کار بنده حفر شاد گردد.

من با بضاعت اندک خود تا زمستان سال ۸۹ بدان می‌پرداختم، تا کتابی شد در کنار دیگر پژوهشهای قرآنی و این هم پله نردبانی گردید تا محققان و نویسندگان قرآنی را در جهت رسیدن به کمال رهنمون باشد.

امید است که خداوند روح مؤلف را با قرآنیان محشور فرماید و مرا نیز قرین الطاف بی‌منت‌های خود قرار دهد.

در اینجا مختصر شرح حالی از مرحوم دکتر شفیعی مؤلف کتاب «مفسران شیعه» می‌آورم، باشد که مورد پذیرش ارباب فرهنگ و اندیشه قرار گیرد:

اشاره‌ای به زندگانی استاد دکتر سید محمد شفیعی

سید محمد در سال ۱۲۹۹ هجری شمسی در محله بیدآباد اصفهان در خانواده‌ای متدین و متعهد، به دنیا آمد. پدرش مرحوم سید احمد شفیعی از متمکنین و بازاریان مورد اعتماد و خوش نام اصفهان بود. خود در شعری می‌سراید:

مرا از کودکی دل با خدا بود   چو زایشگاه من «قبله دعا» بود^۱

سید احمد، چهار پسر داشت به نامهای: سیدعلی، سید محمد، سید یحیی و سیدرضا شفیعی؛ سید محمد و سیدرضا تحصیلات دانشگاهی داشتند و به خدمات دولتی و آموزشی مشغول شدند.

مرحوم سیدعلی و سید یحیی با تحصیلات قدیمی به کارهای آزاد پرداختند و از بازاریان مورد اعتماد و عهده‌دار خدمات عام‌المنفعه شدند و پیوسته در خدمت

۱. فریاد کویر، ص ۲۵۵.

۲. قبله دعا، نام گورستان متروک مردم بیدآباد بوده است.

مردم و در مسجد و درمانگاه و صندوق قرض الحسنه وابسته به مسجد شفیعی، فعال بودند. بانیان و بنیانگذاران مسجد شفیعی اصفهان، دایی‌های آقایان شفیعی مرحومین: حجج اسلام: حاج سید میرابوالقاسم شفیعی و حاج سید میرزا شفیعی و مرحوم معان، معمار مسجد، که هر سه در کنار مسجد مدفون هستند. مزار مرحوم حاج سیدعلی شفیعی نیز، که در فروردین سال ۱۳۷۶ از دنیا رفت، در کنار آنان قرار دارد.

حجت‌الاسلام والمسلمین حاج سیدحسن شفیعی که به کسوت روحانیت ملبس شده‌اند، فرزند گرامی حاج سیدعلی می‌باشند. مرحوم حاج سیدعلی شفیعی در دوران حضرت آیت‌الله العظمی خویی، نمایندگی ایشان را برعهده داشت و مورد اعتماد و ارجاع بسیاری از مردم اصفهان بود.

مسجد شفیعی، با نظر مرحوم آیت‌الله حاج سیدمحمدعلی صادقی در ابتدای خیابان امام خمینی اصفهان (دروازه تهران) ساخته شد، و مرحوم آیت‌الله صادقی پس از بازگشت از نجف اشرف، نمایان عمر در آن مسجد اقامه جماعت می‌نمودند و به وعظ و خطابه می‌پرداختند و بر خدمات جنبی مسجد نیز نظارت داشتند.

مرحوم سیدمحمد شفیعی در این خانواده رشد یافت، تحصیلات ابتدایی را در اصفهان و آموزشهای مذهبی را در خانواده فرا گرفت. در سال ۱۳۱۸ برای احراز شغل معلمی به دانشسرای مقدماتی اصفهان وارد شد. پس از فراغت از دروس دانشسرا، از اول مهرماه سال ۱۳۲۰ در روستای طالخونچه، در اطراف شهر مبارکه، خدمت آموزگاری را آغاز کرد. مدتی نیز در شهرهای آباده، اقلید، ابرکوه (ابرقو) آموزگار بود. در سال ۱۳۲۲ در امتحان متفرقه برای گرفتن مدرک دیپلم ادبی شرکت کرد و دیپلم خود را گرفت که در آن زمان موقعیتی ممتاز بود.

در آن دوران غیر از آموزشکده پزشکی، در اصفهان، مدرسه عالی و یا دانشکده‌ای وجود نداشت، مرحوم شفیعی برای ادامه تحصیل در رشته ادبیات فارسی، راهی تهران شد. در کنکور دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، پذیرفته شد و به تحصیل مشغول گردید. در ادامه دوران تحصیل، برای تأمین زندگی، جهت آموزگاری به روستاهای دماوند فرستاده شد. در سالهای ۲۳ و ۲۴ مدتی در دبیرستانهای تجریش و شهرری به دبیری و تدریس ادبیات فارسی مشغول بود.

در سال ۱۳۲۶ مدتی منشی مخصوص دکتر صدیق اعلم وزیر فرهنگ وقت شد، و مدتی معاونت اداره کل تعلیمات عالی و روابط فرهنگی وزارت فرهنگ، برعهده او گذاشته شد. بعدها وزارت فرهنگ، به وزارت آموزش و پرورش و وزارت علوم، تقسیم گردید.

به دلیل جدیت و اطلاعات وسیع در کارهای اداری، نهایت استفاده از وجود او به عمل می آمد.

در سال ۱۳۲۷ ضمن کارهای اداری و آموزشی، توانست لیسانس ادبیات فارسی را از دانشکده ادبیات دانشگاه تهران دریافت کند.

آن مرحوم چون خود را دارای استعداد درسی و فراگیری دانش می دید و نمی خواست اوقاتش را بدون درس و بحث بگذراند، به رشته های دیگر دانشگاهی روی آورد. در آن زمان هنوز دوره های دکتری غیرپزشکی در ایران دایر نشده بود، لذا مرحوم شفیع به تحصیل در دوره کارشناسی رشته حقوق قضایی پرداخت و در شهریور ماه سال ۱۳۲۷ توانست مدرک لیسانس حقوق قضایی را نیز به دست آورد.

آن روزها فارغ التحصیل هر رشته ای از علوم، یا علوم انسانی می توانست با گذراندن دروس اصلی و اختصاصی رشته های مشابه، بدون شرکت در کنکور، مدرک لیسانس دیگری دریافت نماید. لذا مرحوم شفیع از این فرصت استفاده کرد و ضمن تدریس در دبیرستانها و انجام کارهای اداری، در سال ۱۳۲۹ لیسانس فلسفه و علوم تربیتی را هم از دانشسرای عالی تهران دریافت کرد و از محضر اساتید دانشمند این رشته هم نهایت بهره را برد. این دانشسرا در سالهای بعد به دانشگاه تربیت معلم، تغییر نام پیدا کرد، مرحوم شفیع در همان سال ۱۳۲۹ در امتحان کنکور دکتری ادبیات فارسی شرکت و سال ۱۳۳۴ از رساله دکتری خود دفاع کرد.

هنگام تحصیل در دوره دکتری و تدریس در دبیرستانهای پایتخت، در مبارزات

۱. آن مرحوم قسمتی از شرح دوران زندگی خود را در مقدمه کتاب فریاد کویر و در شعری از صفحه ۲۲۷ آورده است.

مردم ایران برای ملی کردن صنعت نفت به رهبری مرحوم دکتر محمد مصدق شرکت کرد. او از فعالان گروههای دانشجویی بود. تا پایان عمر به مصدق ارادت می‌ورزید و خاطرات شیرینی از آن دوران نقل می‌کرد و اشعاری در آن رابطه سروده بود.^۱ او مدتی نیز در دانشکده افسری و آموزشگاه عالی شهربانی (دانشکده پلیس) به تدریس علم‌الاخلاق و علم الاجتماع پرداخت، که بسیار مورد توجه مقامات روز کشور قرار گرفت. مخصوصاً که ارتشیان و نیروهای انتظامی به دروس اخلاقی و اجتماعی بیش از حد نیاز داشتند و اگر این دروس در بین فارغ‌التحصیلان آن رشته‌ها، کاربردی نگردد، چیزی جز اعمال قدرت و برخوردهای خشن و قلدربآبانه حاصل نمی‌شود. دکتر شفیع بعدها تعریف می‌کرد که برای تعلیم درس اخلاق از متون نهج‌البلاغه و احادیث معصومین (ع) نیز استفاده می‌کرده است و به‌طوری که می‌گفت: دروسش موفقیت‌آمیز و اثرگذار بود.

در سال ۱۳۳۶ به دعوت استادش، شادروان دکتر لطفعلی صورتگر، که رئیس دانشکده ادبیات دانشگاه پهلوی شیراز شده بود، به آن دانشگاه رفت و با مرتبه دانشجویی به تدریس مشغول شد، سمت معاونت دانشکده را نیز به او دادند و چون صورتگر به دلیل اشتغالات زیاد در تهران بود، کمتر می‌توانست در شیراز حاضر باشد، همه مسئولیت‌های دانشگاه برعهده دکتر شفیع بود.

در سال ۱۳۴۲ با تصویب هیأت امنای دانشگاه شیراز، به مقام استادی رسید و همچنان به تدریس و پژوهش در آن دانشگاه مشغول بود. در سال ۱۳۴۹ پس از سی سال خدمت با رتبه ده استادی به افتخار بازنشستگی نائل آمد. و همچنان تا سال ۱۳۵۰ به عنوان استاد مدعو به تدریس در همان دانشگاه ادامه داد.

از سال ۱۳۵۰ به مدت دو سال در مدرسه عالی گیلان در شهر لاهیجان به تدریس مشغول شد، چون در همه رشته‌های علوم انسانی از ادبیات و فلسفه و حقوق و علوم تربیتی تبخّر داشت، به عنوان یک استاد مبرز از وجود او استفاده می‌شد.

در سال ۱۳۵۲ با افتتاح مدرسه عالی کورش کبیر در اصفهان، استاد شفیع، به این مدرسه دعوت شد و پس از سی و دو سال دوری از اصفهان و فعالیت در

۱. در مجموعه شعر فریاد کویر آورده شده است.

شهرهای مختلف ایران، به اصفهان بازگشت. گرچه برای او همه جای ایران، عزیز و دوست‌داشتنی بود. تا پیروزی انقلاب، در آن مدرسه عالی خصوصی و به اصطلاح امروز، غیرانتفاعی تدریس می‌کرد، پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران از سوی دانشگاه‌های آزاد اسلامی دعوت به تدریس شد و مدت ۱۲ سال در دانشگاه آزاد اسلامی واحد نجف‌آباد و دانشگاه پیام نور اصفهان تدریس داشت.

تا اینکه در سال ۷۰ به خاطر ابتلاء به سکتة مغزی، قسمتی از بدنش فلج شد و توان فعالیت مستمر از او گرفته شد، ولی با این حال با بیان شیوا و قدرت استدلالی که داشت، سخنرانی‌ها و برخی کلاسهایش را اداره می‌کرد. به طوری که دانشجویان پیوسته شیفته بیان او بودند. با تشدید بیماری و ضعف جسمی دیگر از رفتن به کلاس، خودداری می‌کرد و تنها در برخی جلسات و به مناسبت‌هایی، به سخنرانی می‌پرداخت.

چند سال آخر عمر را خانه‌نشین شده بود و تنها به رفت و آمد دوستانش دلخوش بود، در اواخر دهه هفتاد، روز به روز قوای او تحلیل می‌رفت، تا اینکه در روز پانزدهم اردیبهشت ماه سال ۱۳۸۰، در سن ۸۱ سالگی دار فانی را وداع گفت و به جهان باقی شتافت، او را در قطعه نام‌آوران گورستان باغ رضوان اصفهان در کنار دیگر شاعران و استادان و هنرمندان اصفهان دفن کردند. حدیثش بیامرزد.

دوستی من با آن مرحوم پیش از آنکه به دلیل افکار سیاسی مانع تدریس شوند، از دوران تدریس او در دانشگاه آزاد اسلامی نجف‌آباد در اوایل دهه شصت شروع شد، گرچه با بعضی آثار و اشعار ایشان از پیش آشنا بودم. پس از اتفاق سکتة مغزی و بی‌گاه به اتفاق دیگر دوستان به سراغ او می‌رفتیم. محضرش پرفیض بود و سخنانش دلنشین و خاطراتش شنیدنی.

او از اساتیدش بیش از همه از زنده‌یادان: جلال‌الدین همائی، محمدحسین فاضل‌تونی، دکتر علی‌اصغر حکمت، بدیع‌الزمان فروزانفر، محمدتقی ملک‌الشعرا، بهار، دکتر لطفعلی صورتگر، دکتر عبدالحسین زرین‌کوب، عصّار، دهخدا، دکتر شایگان، معین، دکتر عمید یاد می‌کرد و خاطراتی از آنها داشت. در اصفهان به اساتید بزرگوار: محمد باقر الفت، بدرالدین کتابی، محمد مهریار، دکتر عباس ادیب

و متوجه قفسی ارادت می‌ورزید.^۱

آثار مرحوم دکتر شفیعی علاوه بر مقالات بسیاری که در مجلات علمی می‌نوشت و فرصت جمع‌آوری آنها را پیدا نکرد، عبارت بودند از: ۱- در راه میهن ۲- مفسران شیعه ۳- زبان و زبان‌شناسی و تحولات آن ۴- پنج گفتار در زمینه ادب و تاریخ ایران ۵- تصویری از فرهنگ ایران ۶- فریاد کویر (مجموعه اشعار) که همه چاپ و منتشر شده‌اند.

آثار او عموماً اجتماعی و ادبی با گرایش شدید به وطن‌خواهی و ملت‌دوستی است، در همه آثارش حرفهایی برای گفتن داشته است که من بیشتر به دو کتاب «مفسران شیعه» و «فریاد کویر» او تکیه و بررسی‌ها داشته‌ام.

«مفسران شیعه» همان‌طور که اشاره شد، رساله دکتری او بوده که با محدود بودن مدارک و مآخذ در آن زمان، زحمات بسیاری کشیده و کاری بزرگ انجام داده است. در زمان انتشار، نوآوری در تاریخ تفسیر بوده است، گرچه بعدها دیگر قرآن‌پژوهان کارهایی درخور، انجام داده‌اند و کار دکتر شفیعی را مقدمه تحقیقات خود قرار داده‌اند. این کتاب از گوشه و کنار مورد انتقادات و آبرویی‌های بسیاری قرار گرفت که حتی بعضی از نقدها به نظر او مغرضانه بود و خاطرش را آزرده.

امید است که با تکمیل، ویراستاری و اصلاحات حقیر و یادداشت‌هایی که خود آن مرحوم در حاشیه کتاب نوشته بود، اشکالات کتاب به حداقل رسیده باشد و باز هم مورد استفاده و نقد محققان قرآنی قرار گیرد.

مرحوم شفیعی تفسیرهایی را که تازه انتشار یافته و در دسترس بود، کمتر توضیح داده و من هم بنای خود را بر اختصار گذاشتم.

گرچه پس از پیروزی انقلاب اسلامی کتابهایی در این باره منتشر شده است؛ ولی من دوست داشتم که درخواست دوست خود را انجام داده باشم و نام او را به عنوان یک پژوهشگر قرآنی، همچنان مطرح نمایم و دسته‌گلی به روح پاک او و از سوی او به قرآن‌پژوهان جهان تقدیم کرده باشم. خدایش بیامرزد.

آن مرحوم در مقدمه کتاب شعرش «فریاد کویر» که در سال ۱۳۷۷ منتشر شده،

۱. در شعر بلند «منظومه اصفهان» در کتاب فریاد کویر از اکثر اساتید و دوستان و کسانی نام برده است.

به قسمتی از گذشته‌ها و روحیات و مطالعات خود اشاره کرده است و درد دل‌های خود را با احساسی که داشته و در مقدمه آن کتاب بیان داشته است؛ و تخلص خود را «کویر» انتخاب کرده تا سادگی، پاکبازی، محرومیت، وسعت، بی‌پیرایگی و تنهایی خود را نشان دهد.

او دانشمندی پرمطالعه، اندیشمندی احساساتی، خوش‌بین و مهربان بود. و دوست می‌داشت که هر چه دارد ارمغان یاران کند. در کتاب «فریاد کویر» بیشتر از غمها و محرومیت‌ها و شکست‌های زندگی و مرگ اقوام و دوستانش می‌گوید و به قول خودش:

روزی که پایه عرصه عالم گذاشتم   بنیاد عمر یکسره بر غم گذاشتم
از دوری وطن از مرگ خواهر جوان و برادرش، محرومیت‌ها، عملکرد توده‌ای‌ها، اشغال آذربایجان، فقدان دوستانش یکی پس از دیگری، مرگ استادانش، شکست ملی شدن صنعت نفت، کودتای آمریکایی - انگلیسی ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲، در بند بودن قلم و زبان و نبودن آزادی در پیش از انقلاب، مریضی و انزوای سالهای آخر عمرش، شکوه‌ها دارد.

قلم شکسته به فرمان گزیده‌ایم و کسی نیست   که کارنامه بیداد ابن عسس بنویسد
و بالاخره در پایان کتاب، درد دل‌ها و حدیث نفس‌ها و وصیت‌گونه‌هایش بدین عبارت را می‌سراید:

سخن کوتاه، این غمنامه بستم   به کنج انزوای خود نشستم
هر آن چیزی که دل فرمود، گفتم   شما را یک به یک بدرود گفتم^۱
مرحوم شفیع به مقام شامخ ولایت، حضرت علی (ع) ارادت فوق‌العاده‌ای داشت و در بیان، بارها ارادتش را به پیشگاه آن حضرت ابراز می‌داشت و در کتاب شعرش قصیده‌های بلندی به نامهای غدیریّه اول و دوم و ابر رحمت^۲، درباره آن امام همام می‌سراید که بسیار قابل توجه است.

خدایش ببخشد که در تمام عمر دوست می‌داشت که: مردمی، صمیمی و

۱. فریاد کویر، ص ۲۸۱.

۲. همان، ص ۲۱۱ و ص ۲۴۲.

بی‌آلایش باشد؛ و در کلاس درس و در جلسه‌های سخنرانی و در مجامع یاران، با تواضع و مهربانی و برادری سخن گوید و با اخلاص حرف بزند.
از آن مرحوم سه پسر و دو دختر باقی مانده که دارای تحصیلات عالیه هستند.
به نامهای: حمید، مجید، فریبا، افسون و علی، در حال حاضر آنان همه خدمتگزار مردم‌اند، خدا ایشان موفق دارد.

فضل‌الله صلواتی

اصفهان - زمستان ۱۳۸۹

www.ketab.ir

تذکراتی برای خوانندگان محترم

- * در اصلاحات انجام شده ترتیب سال تولد یا وفات مفسران، لحاظ نشده است.
- * سال وفات هر مفسر را با کتب مختلف مطابقت کرده و آن را که صحیح تر تشخیص دادم، آوردم. سعی به عمل آمد تا نام تفاسیر و کتب دیگر مؤلفان در حد امکان آورده شود. اسامی نیز به ترتیب آورده نشده، چون هر محقق و نویسنده‌ای به صورتی خاص، نامها را آورده بود.
- * سال نوشتن تفسیرها، تولدها و وفاتها چون متفاوت بود، هر کدام به نوعی جداگانه نقل شده است. بیشتر مدارک نوشته‌ها را در متن یا پاورقی آورده‌ام.
- * بعضی مورخان، نام مفسران را در قرون مختلف ذکر کرده‌اند و یا نامها و تفسیرها را تکرار کرده‌اند، اینجانب در هر جا نوشته مرحوم شفیعی را صحیح تشخیص می‌دادم، آن را مبنا قرار داده و از ذکر تفاسیر، در قرون دیگر خودداری کردم.
- * مفسرانی که دارای چند تفسیر بودند، یکی از آنها را که مشهورتر و یا جامع‌تر بود نوشته و بر آن تکیه کردم و دیگر آثار را به دنبال آن ذکر نمودم.
- * با این همه کار و مطالعه چند ساله، فکر نمی‌کنم این کار، کامل باشد و گمان می‌کنم نام بسیاری از مفسران و یا بعضی تفسیرها را نیاورده باشم.
- * در برخی موارد که نام تفسیر یا مفسر تکرار شده، به خاطر مآخذ مختلف بوده است، که عده‌ای نام شهر و جمعی کینه یا قبیله و بعضی شهرت یا تخلص نویسنده را ذکر

کرده‌اند، و درباره آن مطالبی نوشته‌اند.

❖ در بیان تفسیرها و مفسران معاصر، تفاسیر زیدیه، باطنیه و مفسران شیعه دیگر کشورها را به خاطر عدم دسترسی به آنها نتوانستم به طور کامل بیاورم.

❖ مسلم است که دیگر فرق شیعه و مفسران دیگر کشورها، در قرون اخیر بیکار نبوده و در رابطه با معارف قرآنی کارهایی کرده‌اند، که در نمایشگاه کتابی در سوئد در سال ۱۳۷۴ و در نمایشگاه کتاب سوریه در سال ۱۳۷۶ برخی آنها را مشاهده کرده‌ام.

❖ اساس کار من بر اختصار بوده و راهنمایی کرده‌ام، کسانی که توضیح بیشتری در خصوص هر تفسیر یا مفسری می‌خواهند به کجاها مراجعه کنند.

امید است که پژوهشگران قرآنی این مسیر را ادامه داده و «دائرةالمعارف قرآن‌شناسی» تدوین کنند که حاوی نام و شرح حال مفسران و تفسیرها و کتب قرآنی در دنیای اسلام باشد.

در پایان لازم است از بهرسم «روح‌الدین صلواتی» به دلیل همکاری کامپیوتری و پیدا کردن بسیاری از اسامی از روی سایت‌های اینترنتی تشکر کنم.

بمنه و کرمه
صلواتی

مقدمه استاد دکتر سید محمد شفیع^۱

از روزگاری که خاطرانش مانند رویایی محو و مبهم در خفایای ذهن من جان می‌گیرد و تباه می‌شود.
از دوران بی‌خیالی و فراغت کودکانه و زمان پر جوش و خروش برنایی و نیرومندی که یادش به خیر باد.

از زمانهای کهن که تنها اشباحی بر جای گذاشته و گریخته‌اند، در میان همه سرگرمی‌ها که رنگ اسباب‌بازی‌های کودکانه دارند و در شمار همه دلخوشی‌ها که زمانی آدمی را به خود می‌کشند و سپس او را رها می‌کنند، من نیز سرگرمی‌ها و دلخوشی‌هایی داشته‌ام با شعر، با هنر، با آنچه که مرا چه در آن زمان و چه هم اکنون که برف پیری آرام آرام بر دوش جانم می‌نشیند سرگرم و دلخوش می‌سازد. سرگرمی و پیوندی با جهان ناشناخته و دنیایی فراخ‌تر از این خاکدان غم‌آلود، با ارزی شناسایی واقعیت و حقیقت وجود. در شعر اغلب شاعران پارسی‌گوی و بیگانه، در تصویرنگاری نقاشان چیره‌دست، چیزهایی دیده‌ام که چون رعد در ضمیرم غریزه و چون برق در دلم درخشیده و خاموش شده است. تنها از آن رعد و برقها تکانی خورده و باز آرام بر جای خویش نشسته‌ام، در نزدیک به نیم قرن زندگی با افکاری پریشان و سردرگم آشنا شده‌ام

---

۱. این مقدمه را در ابتدای چاپ نخست کتاب: مفسران شیعه مرقوم داشته بودند.

و دریغا که هنوز خود را گمشته‌ای کاوشگر راه نجات می‌بینم که در دریای پراضطراب جهان‌شناسایی حقیقت، دیده به ساحل رؤیایی دوخته و در انتظار رهاننده‌ای تیزچنگ نشسته است تا او را به انتهای این اقیانوس عظیم راهبری کند.

شاید چون من سرگردان و آواره فراوان باشند که آنان نیز در جستجوی دستی نیرومندند تا ایشان را از پهنه بی‌انتهای وادی حسرت رهایی بخشد. این کتاب را به آن آوارگان بی‌سامان و کاوشگران سرگردانی که همسفران این راه پر مخاطره هستند هدیه می‌کنم و آن را بیت اول ترانه جنون‌آمیزی می‌دانم که در فضای لایتناهی معرفت طنین انداخته است. امیدوارم همسفران سرگردان من این قصیده بلند آفرینش را به پایان برسانند.

شبهای ماه مبارک رمضان بود که به فرمان پدر به سرپرستی برادر بزرگترم در جلسه قرائت قرآن مسجد محله شرکت می‌کردم، سخن از کلام خدا بود و صدای قاریانی که با احاطه به دانش تجوید به کار تلاوت کتاب آسمانی مشغول بودند. معلم قرائت مسجد محله که پیرمرد نورانی و روشندلی بود به کودکان مکتب خود حروف «یرملون» را می‌آموخت و نحوه «ادغام» کلمات را یاد می‌داد. گوش من از خردسالی با روایت «حفص» و قرائت «عاصم»^۱ آشنا شد و اختلاف نظر قراء سبعة یک ماه تمام و پس از آن سالیان دراز مورد بحث و گفتگو بود.

آن روزگار از قرآن صدای رسای قاری را می‌شناختم و راز به هم پیوستن حروفی را که «اخفاء» و «اظهار» و «ادغام» می‌آفریند و حروف «غنة» را که به اصطلاح معلم قرائت در «خیشوم» می‌پیچید و همین و همین و دیگر هیچ.^۲ سالهای بعد در اندیشه شناسایی کلمات قرآن افتادم و معانی آیات را از بزرگتران خود می‌پرسیدم، آنجا هم همه صحبت از «انما» بود که «به‌درستی که» و «این است و جز این نیست» معنی می‌داد و لم و لَمَّا و لام امر و لاء نهی و باز گفتگو از «لن» بود که نفی ابد می‌کرد و البته هنوز هم می‌کند.

شناسایی خواص ظاهری حروف و خصوصیات لفظی آنها مرا با علم صرف و نحو آشنا کرد و گاهی گری از کار فرو بسته محققان می‌گشود و آتش اختلاف میان

۱. این دو تن از قراء سبع هستند.

۲. اصطلاحاتی که در این صفحه به کار برده شده، همه از اصطلاحات تجوید قرآن کریم است.

اهل تسنن و گروه شیعه را در تفسیر ترکیب «الی المرافق» دامن می‌زد، یعنی آنکه به اعتقاد گروه نخستین از کلمه «الی» معنی «معیت» استنباط می‌شود و در منطق جماعت دوم «الی» انتهایی است و چه بسیار سخنها درباره این استنباطها که عمر آدمی را مشغول داشته است. بعدها که در شمار کاوشگران صمیمی اسرار کلام خداوند درآمد، دیگر کام تشنه‌ام تنها از تفسیر ظاهری واژه‌های تازی قرآن سیراب نمی‌شد و تنها آهنگ نثر مسجع کلام خدا که در سوره‌های آخر این کتاب بی‌نظیر و آسمانی جمع‌آوری شده است خشم‌م نمی‌ساخت. در ماورای معانی وضعی لغات قرآن و در پشت پرده کلام سحرآمیز این کتاب بزرگ، دنبال گمشده‌ای می‌گشتم و سالها این کاوشگری دنبال شد. مسائل بغرنج و پیچیده‌ای در پیش چشمم سبز می‌شد تا بدانجا که دانستم: خشک و تری نیست مگر اینکه در این کتاب مبین یافت نشود.^۱

سرنوشت اقوام گذشته که بر پیغمبران خدا ستم کردند و به عذاب الهی دچار گشتند، داستان موسی و آرزوهای دیدار خداوند که سالها این چوپان به پیغمبری رسیده را، مشتاقانه به دامنه کوه طور می‌کشاند، داستان عاشقانه فرزند زیباچهره یعقوب سپیدموی، پیامبر خدا، سرگذشت معراج محمدی (ص) که از خانه ام‌هانی شبانگاه به آسمانها رفته و با خدای خود سخن گفته است و نکته‌های خواندنی دیگر.

مجموعه این داستانهای کوتاه و بلند در کلامی موجز و مختصر و در سوره‌ها و آیاتی که در مکه و مدینه، در پشت جبهه جنگ، هنگام نیایش پیغمبر (ص) در دامنه کوه حراء و پشت دیوارهای شکسته عربستان و در گرمای گرم‌ترای تب‌آلود حجاز، بر گرمی‌ترین پیغام‌آور خدا فرو فرستاده شده است، به این کتاب جلال و شکوهی آسمانی می‌بخشید ولی هنوز در نظر من کتاب بود، النهایه کتابی بزرگ، حاوی اندرزهای زندگی و راهنمایی بزرگ و خوش‌بیان، برای ابلاغ مفهوم دعوت خدا، کم‌کم جهان دانش بشری گسترش یافت و علوم و فنون در پهنه گیتی پیشرفتهای ارزشمندی کرد و هم امروز که این کتاب به دست انتشار سپرده می‌شود، بشر گرد و غبار ماه را از دوش خود می‌تکاند و برای عمر سنگ‌های آن کره ناشناخته، شناسنامه چند میلیون ساله صادر می‌کند. تحقیق در این کتاب آسمانی رنگ دیگری به خود می‌گیرد و مؤمنان

به شریعت اسلام را در راه تلاوت قرآن علاوه بر انتظار پاداش اخروی و درک ثواب، به دانستنی های عظیم و اعجاب انگیز می رساند و آنان را در تحکیم مبانی ایمان واقعی به این کلام و کتاب بزرگ راهبری می کند. معنی واقعی «وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِی کِتَابٍ مُّبِیْنٍ»^۱ به راستی درک می شود.

در این مقدمه تا آنجا که سخن ملال آور نگردد و از حوصله یک فرد مشتاق به درک اسرار عظمت قرآنی فزونی نداشته باشد، به ذکر و ترجمه لغوی چند آیه که به اقتضای مریع علمی دنیای حاضر ضرورت ذکر آن احساس می شود می پردازم. در زمینه مسئله تکوین و خلقت کتی و آفریدن کرات آسمانی و زمین و خصوصیت ستارگان و ماه و گردش زمین، آیاتی را که تنها با یک برداشت سطحی برگزیده ام ذکر می کنم:

«وَلَمْ یَرَالَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ کَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا...»^۲

«وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ جَعِلْنَاهَا...»^۳

«وَالشَّمْسُ تَجْرِی لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا ذَلِكَ تَقْدِیرُ الْعَزِیزِ الْعَلِیمِ. وَالْقَمَرَ قَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتَّىٰ عَادَ کَالْعُرْجُونِ الْقَدِیمِ، لَا الشَّمْسُ بِمَغْی لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّیْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَکُلٌّ فِی فَلْکٍ یَسْبَحُونَ. وَآیَةٌ لَهُمْ أَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّیَّتَهُمْ فِی الْفُلْکِ الْمَشْحُونِ»^۴

«وَمِنْ آیَاتِهِ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَیْنَهُمَا مِنْ دَابَّةٍ وَهُوَ عَلٰی جَمْعِهِمْ إِذَا یَشَاءُ قَدِیرٌ»^۵

«أَفَلَا یَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ کَیْفَ خَلَقَتْ وَإِلَى السَّمَاءِ کَیْفَ رُفِعَتْ»^۶

در بسیاری از آیات قرآن به فلسفه خلقت آسمان و زمین اشاره شده و به کسانی

۱. و هیچ تر و خشکی نیست مگر آنکه در کتاب روشن خداوند یافت می شود. (سوره انفصام، آیه ۵۹)

۲. آیا گروهی که کافر شدند ندیدند که آسمانها و زمین بسته بودند و ما آنها را شکافتیم. (سوره انفصام، آیه ۳۰)

۳. و بعد از آن زمین را گسترانید. (سوره النازعات، آیه ۳۰)

۴. و خورشید به سوی آرامگاهی که برای اوست روان است، این از مقرر داشتن خدای عزیز و داناست. و برای ماه منزلی مقرر داشتیم تا زمانی که مانند یک شاخه خرمای خشکیده باز گردد. نه خورشید را می سزد که به ماه برسد و نه شب بر روز پیشی تواند گرفت و هر کدام در گردونه ای شناورند. و برای آنان نشانه ای است که ما نژاد ایشان را در کشتی انباشته ای سوار کردیم. (سوره یس، آیات ۲۷-۲۸-۲۹-۳۰)

۵. و از نشانه های او آفرینش آسمانها و زمین است و آنچه در آن دوازده جنبدگان گسترده شده اند و او هنگامی که اراده کند برگرد آوردن آنها توانا و نیرومند است. (سوره شوری، آیه ۲۹)

۶. آیا نمی نگرید بر شتر که چگونه آفریده شده و بر آسمان که چگونه برافراشته گردیده. (سوره الغاشیه، آیات

که امر خلقت جهان آفرینش را ساده و کودکانه می‌انگارند اشارات فراوانی دارد که از آن جمله است:

«وَمَا خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ.^۱
هُوَ الَّذِي جَعَلَ الشَّمْسُ ضِيَاءً وَالْقَمَرَ نُورًا وَقَدَرْنَاهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ
الْحِسَابِ.^۲»

«وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحْوُنا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِّتَبْتَغُوا
فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابِ وَكُلُّ شَيْءٍ فَضْلُنَا تَفْصِيلًا.^۳»

پس آنگاه برای آنکه به مصنوع و آفریده خویش ارزشی داده باشد آنها را بدان پایه از عظمت بلند می‌کند که به نام آنها سوگند می‌خورد و از آن آیات است:

«وَالشَّمْسُ وَضُحَاهَا وَاللَّيْلُ إِذَا تَغْشَاهَا وَالنَّهَارُ إِذَا تَجَلَّىٰهَا. وَاللَّيْلُ إِذَا يَغْشَاهَا. وَالسَّمَاءُ
وَمَا بَيْنَهَا وَالْأَرْضُ وَمَا بَيْنَهُمَا.^۴»

«فَلَا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ. وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لِّو تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ.^۵»

بدان پایه در تجلیل عظمت دستگاه آفرینش سخن می‌گوید که گروهی به آفتاب پرستی می‌گروند؛ و برای آنکه آنان را از گمراهی رهانیده باشد چراغی از ارشاد فرا راه آنان می‌نهد و می‌گوید:

«وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا
لِلَّهِ.^۶»

۱. و ما آسمانها و زمین و آنچه میان آنهاست را بازی کنان نیافریدیم. (سوره دخان، آیه ۳۸)
۲. اوست که خورشید را درخشندگی داد و به ماه پرتوافروزی بخشید و برای آنان منازل تعیین کرد که با گردش آن، شمار سالها و حساب روشن گردد. (سوره یونس، آیه ۵)
۳. و ما شب و روز را دو نشانه قرار دادیم، پس نشانه شب را برانداختیم و نشانه روز را روشن قرار دادیم تا برتری خدای خود را بجویند و شمار سالها و حساب را بدانند و برای هر چیزی تفصیلی دادیم. (سوره الاسری، آیه ۱۲)
۴. سوگند به خورشید و پرتوش و به ماه که از پیش می‌تابد و به روز، هنگامی که تابانش می‌سازد و به شب، هنگامی که آن را می‌پوشاند و به آسمان و آنچه بساختش و به زمین و آنچه در او گسترده‌ش. (سوره الشمس، آیات ۱ تا ۶)
۵. پس به فرودگاههای ستارگان سوگند می‌خورم و اگر بدانید این سوگند بزرگی است. (سوره الواقعة، آیات ۷۵-۷۶)
۶. و شب و روز و خورشید و ماه از نشانه‌های اویند بر هیچکدام از خورشید و ماه سجده نکنید خدای را سجده کنید. (سوره فصلت، آیه ۷) (آیه سجده)

و به اقتضای مقام به چند آیه که به تسخیر ماه توجه کرده است اشاره می‌شود:

«خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ وَ
سَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى ۖ إِنَّ هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ»^۱

«وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهُ»^۲

«وَسَخَّرَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِأَمْرِهِ ۚ إِنَّ فِي ذَلِكَ
لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»^۳

«وَسَخَّرَ لَكُم مَّا فِی السَّمَوَاتِ وَمَا فِی الْأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ»^۴

این آیات گوناگونی برده از شمار آیات مفصل و متعددی که در زمینه خلقت و آفرینش و عظمت هستی، نازل شده است. امید می‌رود اگر خدای بزرگ توفیقی دهد و روزگار در فراغ خاطر بگذرد، در آینده نزدیکی به جمع‌آوری آیات قرآنی که روشنگر واقعیت‌های دانش امروز جهانی است موفق گردد.

دکتر محمد شفیع

شیراز - بهمن ماه ۱۳۴۸ خورشیدی

۱. آسمانها و زمین را به حق آفریده و شب را بر روز و روز را بر شب می‌افکند و رام کرد خورشید و ماه را، هر کدام به سوری سرنوشتی معین روانند آگاه باش، او عزیز و آمرزنده است. (سوره زمر، آیه ۵)
۲. و خورشید و ماه و ستارگان به فرمان او مسخرند. (سوره اعراف، آیه ۵۴)
۳. و شب و روز و خورشید و ماه و ستارگان را که فرمانبردار امر او هستند برای شما رام کرد همانا در این نشانه‌هایی هست برای گروهی که خردمند هستند. (سوره النحل، آیه ۱۲)
۴. و رام کرد برای شما همگی آنچه را که در آسمانها و زمین است. (سوره الجاثیه، آیه ۱۳)